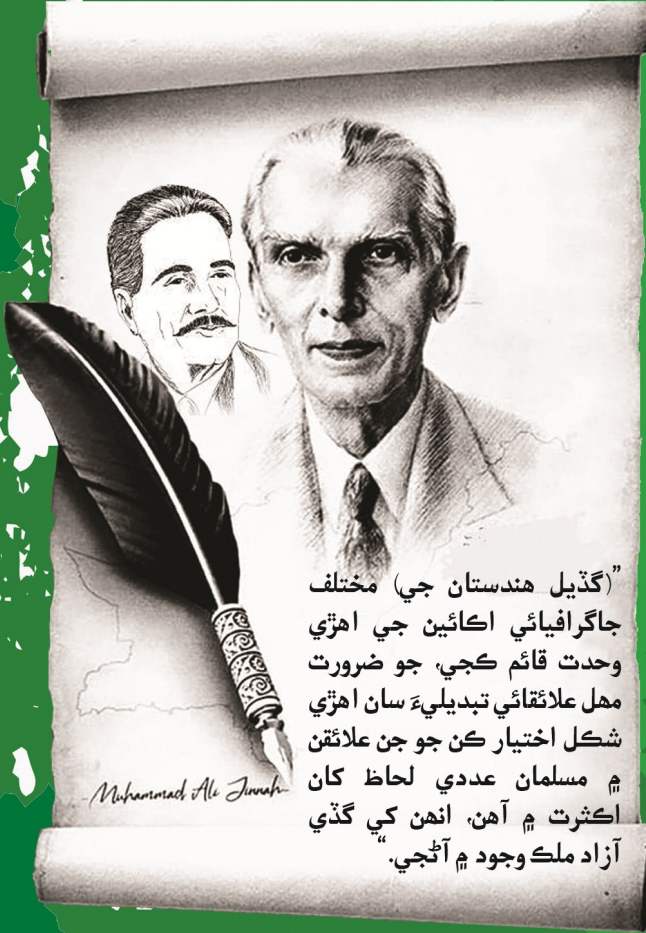

دستور وطن

خاص اشاعت
23 مارچ 2023ع

”گڏيل هندستان جي مختلف جاگرافيائي اڪائين جي اهڙي وحدت قائم ڪجي، جو ضرورت مهل علائقائي تبديليءَ سان اهڙي شڪل اختيار ڪن جو جن علائقن ۾ مسلمان عددي لحاظ کان اڪثريت ۾ آهن، انهن کي گڏي آزاد ملڪ وجود ۾ آڻجي.“

Muhammad Ali Jinnah

اطلاعات کاتو، حڪومت سنڌ

وڏي وزير سيد مراد علي شاه جي سربراهي ۾ سنڌ ڪابينا ميمبر
پاڪستان ڏهاڙي تي مزار قائد تي حاضري بعد دعا گهري رهيا آهن.

سنڌ جو وڏو وزير سيد مراد علي شاه 23 مارچ تي
مزار قائد تي مهمانن واري ڪتاب ۾ تاثرات لکي رهيو آهي.

23 مارچ: دستورِ وطن

نگران اعليٰ

شرحيل انعام ميمڻ

وزير اطلاعات، حڪومت سنڌ

.....
نگران

نديم الرحمن ميمڻ

سيڪريٽري اطلاعات، حڪومت سنڌ

.....
چيف ايڊيٽر

منصور احمد راجپوت

ڊائريڪٽر انفارميشن پبليڪيشن

.....
ايڊيٽر

ارم ملڪ

ڊپٽي ڊائريڪٽر

علاڻ علي ڏيٽو

انفارميشن آفيسر

.....
رقيه خانم

انفارميشن آفيسر

.....
معاون

علي حسن چانڊيو

.....
ڪمپيوٽر لي آؤٽ

سيد آفاق شاه

ڇپائيندڙ: اطلاعات کاتو، حڪومت سنڌ

ڊائريڪٽوريٽ آف پبليڪيشن، اطلاعات کاتو، حڪومت سنڌ

بلاڪ 95، سنڌ سيڪريٽريٽ 4B، ڪراچي 74200

فون: 02199202610

Website: www.information.sindh.gov.pk/publications

Email: publication.sid@gmail.com

Twitter: www.twitter.com/Publication_sid

Facebook: www.facebook.com/publication.sid

فہرست

- 3 منصور احمد راجپوت • 23 مارچ: دستورِ وطن (پنہنجی پاراں)
- 5 سلیم انور عباسی • قراردادِ پاکستان: ننیدی کنڈ جی مسلمانن لاءِ آزاد وطن جو دستاویز
- 10 فرحان تنیو • 23 مارچ 1940ع: قصو قراردادِ پاکستان جو
- 14 حیدار علی • 23 مارچ قراردادِ پاکستان: مسلمانن جی حقن جی ضمانت
- 20 فرح ناز • 23 مارچ: پاکستان جو ناہ ۽ پاکستانیت
- 24 حبیب الرحمان چٹو • پاکستان جو نھراء ۽ سنڈ جی متحرک سیاسی قیادت
- 29 امام ڈنو • پاکستان جی ساپیان لاءِ سنڈ جو کردار
- 34 الہ بخش رائوڑ • 23 مارچ 1940 جو نھراء، نئین ملک جی آزادی جو بنیاد
- 39 نور افشان • 23 مارچ قراردادِ پاکستان
- 42 قربان حسین • قراردادِ پاکستان ۽ آزادیءِ جو وچن
- 46 محمد یاسین • 23 مارچ قیامِ پاکستان جی باضابطا شروعات

حصہ اردو

- 50 یسری سلیم • قیامِ پاکستان کا مطالبہ اور مسلمانوں کا قائد اعظم پر مکمل اعتماد
- 55 سید عامر حسین • تحریکِ پاکستان ایک عظیم الشان کامیاب تحریک
- 59 شہناز اختر • جداگانہ تشخص اور قیامِ پاکستان
- 62 محمد سلمان • یومِ جمہوریہ پاکستان ڈے پریڈ
- 67 قرۃ العین ذیشان • تحریکِ پاکستان کی سرگرم خاتون کارکن نور الصباح بیگم
- 71 اطہر بیگ • سرسید کی علی گڑھ تحریک پاکستان کی تحریک کا نکتہ آغاز
- 75 نسرتین اختر • 23 مارچ 1940ء کا دن تاریخ کے آئینے میں
- 81 سید محسن علی • تقسیم ہند کا اعلان اور لارڈ مینٹن کا جانب دراندہ کردار
- 85 محمد سمیع اللہ • بلوچستان میں برطانوی حکمرانوں کے خلاف بغاوت: نور امین گل کی جدوجہد
- The Final Transfer of Power by Lord Mountbatten Mohsin Ali I
- Historic Resolution of the III
- Sind Assembly and 14 Points Asfana Badar
- Great Leader of Freedom Sir Abdullah Haroon Mohammad Salman VI

پنهنجي پاران

23 مارچ: دستورِ وطن

قومن جي زندگيءَ ۾ اهڙن ڏهاڙن کي خصوصي اهميت حاصل هوندي آهي، جن ۾ انهن کي پنهنجي اجتماعي مقصدن ۽ آجپي لاءِ ڪنن جدوجهد جي صلي ۾ جوش ۽ ولولو حاصل ٿيو هجي ۽ اها قوم ڪاميابيءَ ڏانهن هڪ قدم اڳتي وڌي وئي هجي. اهي ڏهاڙا تاريخ ۾ قومي ڪئلينڊر طور ياد رکيا ويندا آهن. 23 مارچ پڻ اسان لاءِ نه رڳو اهڙي نوعيت جون ڏينهن بلڪه ”دستورِ وطن“ طور ياد رکيو وڃي ٿو.

23 مارچ 1940ع تي آل انڊيا مسلم ليگ جي لاهور ۾ منعقد ٿيل اجلاس ۾ انهيءَ عزم کي پهريون ڀيرو هڪ باضابطا ٺهراءَ جي صورت ۾ منظر تي آندو ويو ته ننڍي کنڊ جا مسلمان هاڻي غير ملڪي تسلط ۽ هندن جي بالادستيءَ هيٺ رهڻ لاءِ هرگز تيار نه آهن. جلد ئي ان مطالبو کي وڏي پئماني تي پذيرائي حاصل ٿي ۽ 14 آگسٽ 1947ع تي پاڪستان دنيا جي نقشي تي اڀريو. انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ اسان نه هو پر هڪ قوم جي مضبوط ارادي، پختي يقين ۽ قائداعظم جهڙي عظيم اڳواڻ جي قيادت ۾ منظم جدوجهد ۽ لازوال قربانين ان خواب کي حقيقت ۾ بدلائي ڇڏيو. 23 مارچ جي ڏهاڙي کي ”يومِ پاڪستان“ طور ملهائڻ جو هڪ مقصد اهو به آهي ته جيئن اسان جو نئون نسل ان تاريخي حقيقت کان بخوبي آگاهه ٿي سگهي ته برصغير جي مسلمانن قائداعظم جي اڳواڻيءَ ۾ تمام ڊگهي ۽ صبر آزما جدوجهد ۽ ناقابل فراموش قربانين کانپوءِ غير ملڪي تسلط کان هميشه جي لاءِ چوٽڪارو حاصل ڪيو. ان ڏينهن ملڪي توڙي صوبائي سطح تي تقريبن ڪونائي تحريڪ پاڪستان جي هيروز کي خراج تحسین پيش ڪيو ويندو آهي. 23 مارچ جي ڏهاڙي تي پاڪستان جو ڀڄو ڀڄو پنهنجي وطن سان بي انتها محبت جو اظهار جلسن جلوسن ۽ سيمينارن ۾ شرڪت وسيلي ڪندو آهي. ان موقعي تي هر طرف ساون جهنڊن جي بهار ماحول کي معطر ڪري ڇڏيندي آهي، جهڙو ڪر هيءَ ڏينهن اسان لاءِ عيد وانگر خوشين ڀريو ڏهاڙو هوندو آهي.

هر سال وانگر هن سال 23 مارچ 2023ع جي موقعي تي پڻ سڄي ملڪ ۾ پرپور جوش ۽ جذبي تحت ”پاڪستان زنده باد“ جي نعرن سان وطن سان محبت ۽ ان جي دفاع جو وڃن ورجايو ويندو. اطلاعات کاتي حڪومت سنڌ پاران شايع ڪيل هن خاص اشاعت جو مقصد آزاديءَ واري جدوجهد جي هن اهم ڏينهن سان لاڳاپيل اسان جي قومي هيروز کي پيٽا پيش ڪرڻ ۽ مسلمانن لاءِ ڌار وطن جي مطالبو جو بنياد بڻجندڙ تاريخي رڪارڊ کي نئين نسل اڳيان پيش ڪرڻ آهي. اُميد ته عالمن، اديبن ۽ پڙهندڙن کي اسان جي هيءَ ڪاوش قبول پوندي.

منصور احمد راجپوت

ڊائريڪٽر انفارميشن پبليڪيشن

اطلاعات کاتو، حڪومت سنڌ

قائد اعظم فرمايو:

”هندو ۽ مسلمان ٻه فرقانه ، پر ٻه قومون آهن .
انهيءَ ڪري هندستان ۾ پيدا ٿيندڙ مسئلا
فرقيواراڻانه پر عالمي نوعيت جا آهن . هندستان
جا مسلمان آزادي چاهين ٿا، پراڻي آزادي نه ،
جنهن ۾ هو ڪنهن جا غلام بنجي وڃن . هتي
اولهه جي طرز جي جمهوريت ڪامياب ٿئي ٿي
سگهي ، ڇاڪاڻ ته هندستان ۾ صرف هڪ
قوم نٿي رهي . جيئن ته هندو اڪثريت ۾ آهن ،
ان جي ڪري ڪنهن به آئيني تحفظ سان
مسلمانن جي مفادن جي حفاظت نٿي ٿي
سگهي . مسلمانن جي مفادن جو تحفظ صرف
هن طرح ٿي سگهي ٿو ته هندستان کي هندو ۽
مسلم انڊيا ۾ ورهائيو وڃي . هندو -مسلم
مسئلي جو صرف اهوئي حل آهي . جيڪڏهن
ٻيو ڪو حل مڙهيو ويو ته مسلمان اهو ڪنهن
به صورت ۾ قبول نه ڪندا.“

(22 مارچ 1940ع تي لاهور جي منتو پارڪ ۾
قائد اعظم جو آل انڊيا مسلم ليگ جي سالياني
اجلاس کي تاريخي خطاب)

قراردادِ پاڪستان: ننڍي کنڊ جي مسلمانن لاءِ آزاد وطن جو دستاويز

سليم انور عباسي

آئين ۾ اهڙي اسڪيم جوڙين جنهن وسيلي مڪمل آزادي حاصل ڪري سگهجي. انهيءَ تجويز کانپوءِ ئي مسلمان ۽ هندو ”ٻه قومي نظريي“ جنم ورتو جنهن کي پوءِ آل انڊيا مسلم ليگ سترهن مهينن بعد پاڪستان جي حتمي مقصد تائين پڄايو. پاڪستان جي جدوجهد جو وڏو سنگ ميل لاهور مسلم ليگ اجلاس ۾ پاڪستان جو مطالبو ۽ نعرو هو: مسلم آهن ته ليگ ۾ آهي. ڪانگريس انگريز جي ٺاهيل هندن جو سياسي پليٽ فارم هو پر آل انڊيا مسلم ليگ

اسلامي جمهوريه پاڪستان اسان جي اڪابر جي انهن ڪوشش جو ثمر آهي، جن هندستان تي راڄ ڪندڙ انگريزن تي پڌرو ڪيو ته هن ننڍي کنڊ جون ٻه قومون مسلمان ۽ هندو آهن جن جي ٻولي، صورتخطي، ثقافت ۽ ريتن رسمن ۾ واضح فرق آهي. اهڙو شعور سگهارو ڪرڻ ۾ سنڌ واسي اڳڀرا رهيا. لاهور جي منتو

پارڪ ۾ 1940ع جي 23 مارچ تي آل انڊيا مسلم ليگ جي اجلاس ۾ پاڪستان جو ٺاهه پيش ڪرڻ کان اڳ آڪٽوبر 1938ع تي ڪراچي ۾ مسلم ليگ جو اجلاس ٿيو جنهن جي صدارت قائداعظم محمد علي جناح ڪئي، جتي سرعبدالله هارون پهريون ڀيرو مطالبو ڪيو ته انڊيا جي مسلمانن لاءِ مادر وطن جو هڪ ڌار حصو هجي ته جيئن ٻن وڏين قومن جي حقن کي محفوظ ڪري سگهجي. تنهن ڪري آئون آل انڊيا مسلم ليگ کي سفارش ڪندس ته هوءَ پنهنجي

کانگریس انگریز جي ٺاهيل ھندن جو سياسي پليٽ فارم ھو پر آل انڊيا مسلم ليگ ڀارتي مسلمانن جي سياسي جماعت ھئي جنھن قائداعظم محمد علي جناح جي سرواڻيءَ ۾ قانوني آئيني حقن جي جنگ وڙھندي مسلم اڪثريتي حصن کي ڌار وطن طور اڀارڻ ۾ مُڪر دار ادا ڪيو.

اڪثريت ھجي.

قائداعظم ان موقع تي آيل مھمانن کي اھا خوشخبري به ٻڌائي ته مسلم ليگ جون شاخون ھر صوبي ۾ قائم ٿي چڪيون آھن ۽ اسان کي سڀني قانون ساز اسيمبليءَ جي چونڊن ۾ طاقتور مخالفن آڏو سوڀ ملي آھي، جڏھن ته يو پيءَ ۾ سؤ سيڪڙو مسلم ليگ سيٽون کٽيون آھن. ھت مون کي اھو ٻڌائيندي خوشي محسوس ٿي ٿئي ته مسلم ليگ تيزيءَ سان مقبوليت جا ڏاڪا چڙھي رھي آھي.

قائداعظم جي قيادت ۾ جيڪو سڀ کان اھم ڪم ٿيو اھو اھو ته مسلم ليگ ۾ عورتن جي ھڪ جھڙن حقن لاءِ قائداعظم آواز اُٿاريندي ياد ڏياريو ته:

اوهان کي ياد رکڻ گھرجي ته اسان جي ڪلھن تي ڪنيل ذميوارين منجھان ھڪ ھيءَ به آھي ته نہ رڳو مسلم ليگ کي سڄي انڊيا ۾ آرگنائيز ڪيو پر پتلا سيشن ۾ رٿيل ليڊيز ڪاميٽيءَ کي به ياد ڪيو. اھو انتهائي

ڀارتي مسلمانن جي سياسي جماعت ھئي جنھن قائداعظم محمد علي جناح جي سرواڻيءَ ۾ قانوني آئيني حقن جي جنگ وڙھندي مسلم اڪثريتي حصن کي ڌار وطن طور اڀارڻ ۾ مُڪر دار ادا ڪيو. پاڪستان جي مطالبي تان ھٿ ڪڍڻ لاءِ قائداعظم تي گھڻا حيل ھلايا ويا پر اڏول جناح ڪنھن به مصلحت کان چٽي نابري واري ۽ پوءِ جڏھن قائداعظم ڊائس تي اچي قانوني ۽ آئيني توريل تڪيل جملن سان انگريزيءَ ۾ تقرير ڪئي ته انگريزن کي به مچڻو پيو ته پيلي! مچڻ مراد آھي. سک ۽ شانتني به تڏھن ئي ٿي سگھي ٿي جڏھن حقدارن کي سندن حق ملندا.

قائداعظم چيو:

”ھندستان جي مسئلي جو حل فرقن منجھ ناهي پر بين الاقوامي آھي ۽ ان کي بين الاقوامي تسليم ڪري ان جو حل ڳوليو وڃي، مسلم ھندستان کوبھ اهڙو آئين قبول نہ ڪندو جنھن جو لازمي نتيجو ھندو

۾ اڪثريت هوندي به اقليت ۾ هوندا. تنهن ڪري هندستان جي مسلم اڪثريتي علائقن جي وفاق سان مسلم رياست جوڙي وڃي جنهن جا يونٽ خودمختيار ۽ پاڻ پرا هجن.

ارڙهين ترميم وسيلي صوبائي خودمختياري ان خواب جي تعبير آهي. هاڻ رڳو هڪ ٻئي سان ميٺ محبت کي وڌائي اڳتي وڌڻو آهي. چو ته پاڪستان اسان لاءِ الله جي وڏي نعمت ۽ 23 مارچ اسان لاءِ پاڻ ۽ ٻين سان مخلص ٿي رهڻ ۽ تجديد وفا جو ڏينهن آهي. ان مناسبت سان اسان کي اڳوڻي صدر پاڪستان آصف علي زرداريءَ جي انهن جملن کي به جيءَ ۾ جاءِ ڏيڻي پوندي ته اسان ته افغانين، بنگالين، برمين کي به پناهه ڏني پر جي هن پياري ملڪ جي وفاق تي ڪا

ضروري آهي ته زندگيءَ ۽ موت جي هن ويڙهه ۾ عورتون به ڪلهو ڪلهي سان ملائي گڏوگڏ هجن. عورتن جي سينٽرل ڪاميٽي صوبائي ضلعي سطح تي عورتن جي شموليت کي يقيني بڻائيندي وڌ کان وڌ ميمبر سازي ڪري، چو ته پارٽي عورتن ۾ سياسي شعور جي بيدار ٿيڻ سان ئي مسلم معاشري کي سگهه ملندي. قائداعظم جي اهڙي مدبرائي سوچ جو اولڙو اڳتي عورتن جي طاقت ۽ خودمختياري جي صورت ۾ نظر آيو.

لاهور سيشن ۾ قائداعظم محمد علي جناح پنهنجي تقرير ۾ چئن لفظن ۾ چئي ڏنو ته 1935ع جو انڊين ايڪٽ اسان جي حقن جي ترجماني نٿو ڪري. اڪثريتي بنياد تي ووت حق ۾ هندستان جا مسلمان پنهنجي تڪ ۽ تر

عراق کانپوءِ، شام جو ٻرندڙ مسئلو سامهون آيو. بارود جي گرميءَ سڄي ڌرتيءَ کي تامڻي ڪري ڇڏيو آهي. عالمي گدلاڻ فطرت جا کنڌا ڪڍي ڇڏيا آهن. تيزيءَ سان موسم جي تبديليءَ پاڻي ۽ اناج جي کوٽ پيدا ڪئي آهي. هڪ مانيءَ جي ڳڻي لاءِ 10-10 هٿ اڳتي آهن. ايشيا ۽ آفريڪا جا ڌرتيل ملڪ ترقي يافتہ دنيا جا ڳڻجھو آهن. تہ پوءِ سوال پيدا ٿو ٿئي تہ اسان چوپوٽي آهيون.

اھو سوال اسان کي پاڻ کان پڇڻ گھرجي. هر سال 23 مارچ تي پاڪستان جو ڏھاڙو ملھايون ٿا. پاڻ کي سڌارڻ لاءِ وڏا وعدا ڪيون ٿا تہ اڄ کانپوءِ اسين تعليم ۽ هنر تي ڌيان ڏينداسين پر ٻئي ڏينھن سڀ ڪجهہ وساري، سڀئي تقريرون، لکتون ۽ واعداءَ پاسي تي رکي وري ساڳي ڪرت کي لڳي ويندا آھيون.

23 مارچ پنھنجي ذات سان سڄو ٿي رھڻ جي يادگيري آھي پاڻ کي ڪيئن فن، فڪر ۽ ٽيڪنالوجيءَ ۾ اڳ کان اڳرو ڪجي. ان ۾ ڪابه ايڏي وڏي ترڪتالي ناھي رڳو، ڪرڻ جي نيت ھجي. ڏيئرو پاڻ ھر تو پري ويندو آھي. محبت جي لات سنڌ سڀيتا جو مرڪز آھي جنھن دنيا کي علم جي سوجھري سان منور ڪيو. دنيا جي پھرين امن پسند انڊس ويليءَ ست ھزار سالن کان عالم کي سوجھرو ڏنو، ھر دور ۾ باھران آيل ماڻھو سنڌو درياھ جو پاڻي پي پاڻ کي سنڌ واسي

23 مارچ اھو سوچڻ جو ڏينھن بہ آھي تہ مٺيءَ کانپوءِ بہ ملڪي ادارا گھربل مضبوطي حاصل چو نہ ڪري سگھيا آهن. اھڙي صورتحال ۾ وفاق جي سڀني اڪائين کي ھڪ ٻئي سان سلھڙجي سياسي، تعليمي، سماجي، معاشي، ادبي ۽ ثقافتي ميدان ۾ پاڻ ملھائي دنيا کي ڏيکارڻو آھي تہ واقعي ننڍي کنڊ واسي ڪير کنڊ آهن. اسان کي ھڪ ٻئي جي معاشي، مذھبي، لساني، تعليمي ۽ ثقافتي حقن ۽ فرضن لاءِ مڙي مٺ، ٿيڻو پوندو.

ھلان ٿي تہ پوءِ اسان کي ڪوبہ پناھ ڪونہ ڏيندو. اسان کي اھو سوچڻو پوندو تہ وڌندڙ آبادي ۽ ڪتندڙ وسيلن کي ڪھڙي دانش منديءَ سان منھن ڏيڻو آھي. وسيلن تي قبضي جي ويڙھ ۾ سپر پاور آمريڪا ناٿين اليون جي آڙ ۾ افغانستان تي قبضو ڄمايو.

رهندو، سڀئي هوندا. دنيا گلوبل وليج ٿي چڪي آهي پر اسين اڄ به ٽيڪنالوجيءَ جي سگهه کي سڃاڻڻ ۾ ناڪام رهيا آهيون. اسان انفرادي طور ته روشن خوشحال پاڪستان جوڙيو آهي جتي دانشورن ۽ سائنسدانن پاڪستان جا منهن مهاندا فضليت پريا ڪيا پر اسان پنٽي پيل، ڪنهن به ڪارٽ بيوس، ڊٽريلن جي پرگهور ناهي لڏي. اسين پنهنجي علم ۽ هنر کي واپار ۾ ڪتب آڻيندي پنهنجي دولت ۽ ناٽي ۾ ته واڌارو آڻيون ٿا پر باعزت روزگار جو سیت اپ قائم ڪرڻ ڪنهن سان سهڪار ناهيون ڪندا، سڄو زور خيرات ۽ لنگر خاني تي آهي.

23 مارچ اسان سڀن لاءِ پنهنجو پاڻ کي سڌارڻ ۽ حقيقتون تسليم ڪرڻ جو ڏينهن آهي. 23 مارچ اهو سوچڻ جو ڏينهن به آهي ته مٺيءَ کانپوءِ به ملڪي ادارا گهريل مضبوطي حاصل ڇو نه ڪري سگهيا آهن. اهڙي صورتحال ۾ وفاق جي سڀني اڪائين کي هڪ ٻئي سان سلهاڙجي سياسي، تعليمي، سماجي، معاشي، ادبي ۽ ثقافتي ميدان ۾ پاڻ ملهائي دنيا کي ڏيکارڻو آهي ته واقعي ننڍي ڪنڊ واري ڪير ڪنڊ آهن. اسان کي پنهنجي عزت ڪرڻي پوندي، ”پلي بڪ پرم جي، شل نه وڃي شان“ جو نعرو هڻي هڪ ٻئي جي معاشي، مذهبي، لساني، تعليمي ۽ ثقافتي حقن ۽ فرضن لاءِ مڙي مٺ، ٿيڻو پوندو.

سڌايو، جيڪو هماليه جبل جي برف پوش ڇپن جي پگهرجڻ سان تبت لداخ کان ٿيندي جتي سڄي پاڪستان جي اُچ اجهائي ٿو. اُتي ساڳئي ڪوه هماليه منجهان گنگا جمنا جي ڌارا وهي ٿي، هن ڌرتي تي ڪوڙيل اجگر پهاڙن ۾ ڪابه سرحد ناهي. فطرت، ڌرتي، پاڻي، اُنس پئو هڪ ئي آهن پر انسان اهو اڻوجھو پرمٽريو آهي جنهن وٽ مفاد جي تضاد کي هٿي ڏيڻ جا سوين ساٿ آهن. اها ڳالهه هاڻي فطرت انسان کي سمجهائي ڇڏي آهي ته اسان جو چاڙهو گڏيل ميٺ محبت، حب، اڪير ۽ امن ۾ آهي، تاريخ جي پنن تي قبضي خورن جي تاريخ رتوچاڻ رهي آهي پر هر دور ۾ انسانيت جو احترام مٿيرو رهيو آهي.

قائد اعظم محمد علي جناح واري اها اڳڪٿي به پوري ٿي ته هڪ وقت اهڙو ايندو جڏهن نه مسلمان، مسلمان، نه هندو هندو

23 مارچ 1940ع قصورِ ارباد پاڪستان جو

فرحان تنبو

23 مارچ 1940ع جو

ڏينهن ننڍي کنڊ جي
ڪروڙين مسلمانن لاءِ هڪ
تاريخي ڏهاڙو ثابت ٿيو
ڇاڪاڻ ته ان ڏينهن تي
لاهور جي هاڻوڪي اقبال
پارڪ (ان وقت جي منٽو
پارڪ) ۾ منعقد ڪيل آل
انڊيا مسلم ليگ جي
تاريخي اجلاس ۾ (جيڪو
22 کان 24 مارچ تائين

اڳواڻن جوشيلا خطاب ڪري ننڍي کنڊ جي
ورهائڻي ۽ مسلمانن لاءِ ڌار ملڪ حاصل
ڪرڻ جي حمايت ۾ دليل ڏنا هئا.

آل انڊيا مسلم ليگ جي ان 27هين
سالياني اجلاس جي اهميت اڄ سوڌو برقرار
آهي ۽ هر سال 23 مارچ تي سرڪاري توڙي
غير سرڪاري سطح تي تقريبن منعقد
ڪري مسلم ليگ جي انهن اڳواڻن کي ياد
ڪري پرپور پيٽا پيش ڪئي وڃي ٿي. ان
تاريخي اجلاس ۾ شعل بيان بنگالي اڳواڻ

جاري رهيو) هڪ اهڙي قرارداد منظور ڪئي
وئي جنهن ۾ گڏيل هندستان کي ٻن حصن ۾
ورهائي مسلمانن لاءِ ڌار ملڪ ٺاهڻ جي گهر
ڪئي وئي هئي. قائد اعظم محمد علي جناح
جي صدارت هيٺ ٿيل آل انڊيا مسلم ليگ
جي ٽن ڏينهن تي ٻڌل ان سالياني اجلاس ۾
گڏيل هندستان جي ڪنڊڪڙچ مان اٽڪل
50 هزار نمائندن شرڪت ڪئي هئي. تن
ڏينهن تائين جاري رهندڙن ان اجلاس ۾ آل
انڊيا مسلم ليگ جي ان وقت جي چوٽيءَ جي

مولوي فضل الحق 23 مارچ 1940ع تي هڪ متفقہ قرارداد پيش ڪئي، جيڪا تاريخ ۾ پهرين ”قرارداد لاهور“ ۽ پوءِ ”قرارداد پاڪستان“ جي نالي سان مشهور ٿي. ان ٺهراءَ ۾ ننڍي کنڊ جي ڪروڙين مسلمانن جي سياسي مستقبل جو فيصلو ڪندي اها گهر ڪئي وئي

حالتن ۾ مڪمل طور نامناسب ۽ عمل نه ڪرڻ جوڳي آهي.

2. ڪوبه آئيني منصوبو هن ملڪ ۾ عمل ڪرڻ جوڳو يا مسلمانن لاءِ قبول ڪرڻ جوڳو نه هوندو جيستائين جاگرافيائي طور تي متصل اڪائين جي حدبندي نه ٿي ڪئي وڃي، انهن خطن ۾ جتي مسلمانن عددي اڪثريت ۾ آهن، جهڙوڪ هندستان جي اترين، اولهندي ۽ اوڀر وارن علائقن ۾، انهن کي ”آزاد رياستن“ جي شڪل ڏني وڃي؛ جن ۾ اهي سموريون اڪائيون آزاد ۽ خودمختيار هجن.

3. آئين ۾ مسلمان اڪائين ۽ خطن ۾ غير مسلم اقليتن ۽ ٻين علائقن ۾ مسلم اقليتن جي مذهبي، ثقافتي، اقتصادي، سياسي، انتظامي ۽ ٻين حقن توڙي مفادن جي تحفظ لاءِ گڏيل مشاورت سان مناسب ۽ اثرائتا قدم کڻڻ جي ضمانت ڏني وڃي.

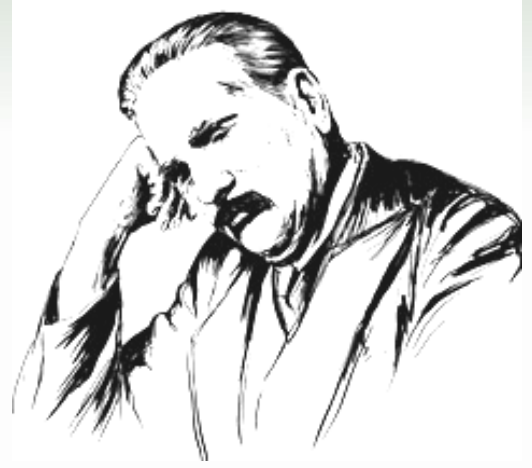
ته برطانوي سرڪار گڏيل هندستان کي ٻن حصن ۾ ورهائي مسلمانن کي آزاد ملڪ فراهم ڪري چاڪاڻ ته مسلمان واضح اقليت ۾ آهن، تنهن ڪري سندن آئيني، قانوني، مذهبي ۽ ثقافتي حق محفوظ نه رهي سگهندا. ”قرارداد لاهور“ جواردو ترجمو مولانا ظفر علي خان پيش ڪيو ۽ ان جي حمايت چوڌري خلیق الزمان، خان اورنگزیب خان، سر حاجي عبدالله هارون، نواب اسماعيل خان، قاضي محمد عیسیٰ، بیگم مولانا محمد علي جوهر ۽ آءِ آءِ چندريگر ڪئي.

قرارداد لاهور جو مڪمل متن:

1. آل انڊيا مسلم لیگ جو هي ساليانو اجلاس، آئيني مسئلن تي 27 آگسٽ، 1939ع ۽ 18 سيپٽمبر ۽ 22 آڪٽوبر 1939ع توڙي 3 فيبروري 1940ع جي قراردادن جي روشنيءَ ۾ اها گهر ڪري ٿو ته گورنمينٽ آف انڊيا ايڪٽ 1935ع ۾ شامل وفاق جي تجویز، هن ملڪ جي مخصوص

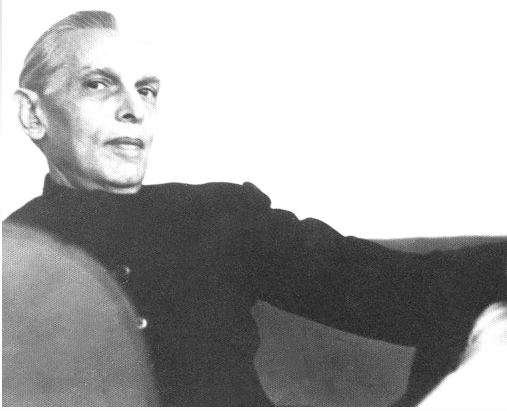
هندو ۽ مسلمان ٻن مختلف تايخن مان پنهنجي لاءِ جوش ۽ جذبو حاصل ڪن ٿا. پنهنجي جو جنگي ادب به مختلف آهي. سندن مشاهير مختلف آهن ۽ سندن تاريخ، سرمايو به هڪٻئي کان ڌار ڌار آهي. اڪثر ائين ٿيندو آهي ته هڪ جا هيرو ٻئي جا دشمن هوندا آهن ۽ اهڙيءَ طرح انهن جي فتح ۽ شڪست هڪ ٻئي لاءِ مختلف هوندي آهي. ٻن قومن جي سلطنت جي هڪ نظام ۾ ضم ٿي وڃڻ، جتي هڪ عددي اقليت ۽ ٻي اڪثريت هوندي، نه رڳو پاڻ ۾ دشمني وڌندي، پر آخرڪار اهڙي ملڪ جي حڪومت لاءِ ٺاهيل نظام جي تباهيءَ جو سبب بڻجي ويندي. مسلمان هر لحاظ کان هڪ مستقل قوم آهن ۽ انهن کي پنهنجو وطن، پنهنجو علائقو ۽ پنهنجي حڪومت حاصل هجڻ گهرجي.“

قائداعظم محمد علي جناح پنهنجي خطاب ۾ قوميت جي وضاحت ڪندي وڌيڪ چيو ته: ”هندو ۽ مسلمان ٻه فرقا ڪونه آهن، پر ٻه قومون آهن. انهيءَ ڪري هندستان ۾ پيدا ٿيندڙ مسئلا فرقيواراڻا نه پر عالمي نوعيت جا آهن. هندستان جا مسلمان آزادي چاهين ٿا، پر اهڙي آزادي نه، جنهن ۾ هو هندن جا غلام بنجي وڃن، هتي مغربي جمهوريت ڪامياب نٿي ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته هندستان ۾ صرف هڪ قوم نٿي رهي. جيئن ته هندو اڪثريت ۾ آهن انهيءَ ڪري

4. ائين ۾ اها گنجائش رکي وڃي ته مسلم خطا، دفاع، پرڏيهي معاملن، مواصلات تي عملدرآمد ۽ ٻين ضروري معاملن جي اختيارن مٿان قابض ٿي سگهن.

لاهور ۾ منعقد ڪيل آل انڊيا مسلم ليگ جي ان سالياني اجلاس ۾ پنهنجي صدارتي تقرير دوران قائداعظم محمد علي جناح هندستاني مسلمانن جي تاريخ بابت تفصيلي ڳالهائيندي چيو ته: ”هندستان ۾ رهندڙ هندن ۽ مسلمانن جا مختلف مذهبي فلسفا آهن، پنهنجي جو سماج الڳ الڳ آهي ۽ پنهنجي جو ادب به هڪٻئي کان مختلف آهي، اهي هڪٻئي سان شادي نه ڪندا آهن، نه وري هڪ ٻئي سان گڏجي ڪاٺ پسنڌ ڪندا آهن. متضاد تصورن جي بنياد تي ٻن مختلف تهذيبن سان تعلق رکن ٿا. سندن زندگيءَ جو تصور ۽ زندگي گذارڻ جو رنگ ڍنگ ٻنهي مختلف آهي. اها حقيقت آهي ته

هوندا. ” قائداعظم نظريه پاڪستان جي وڌيڪ وضاحت ڪندي چيو ته: ”هندن ۽ مسلمانن جو تعلق ٻن مختلف ۽ جدا فلسفن، معاشرتي رسم و رواج ۽ ادب سان آهي. اهي نه هڪ ٻئي ۾ شاديون ڪري سگهن ٿا، نه هڪ ٻئي سان گڏ ڪائين پيئن ٿا. سندن تعلق مختلف تهذيبن سان آهي، جي هڪ ٻئي جي ابتڙ نظرين ۾ تصورات تي قائم آهن. سندن قومي هيرا جدا آهن. سندن رزميه داستان به مختلف آهن. عام طور هڪ قوم جنهن کي قومي هيرو ڪوٺي ٿي، ٻي قوم ان کي پنهنجو دشمن سڏي ٿي. انهن ٻنهي جدا قومن کي جيڪڏهن هڪ واحد ملڪ ۾ جڪڙيو ويندو ته هڪ قوم عددي طور اقليت ۾ رهندي ۽ ٻي اڪثريت ۾، ان ڪري اختلاف وڌندا رهندا. قوم جي هر وصف جي لحاظ کان مسلمان هڪ قوم آهن. وڻن پنهنجو وطن، پنهنجو علائقو ۽ پنهنجي مملڪت هئڻ گهرجي.“

ڪهڙي به نوعيت جي آئيني تحفظ سان مسلمانن جي مفادن جي حفاظت نٿي ٿي سگهي. مسلمانن جي مفادن جو تحفظ صرف هن طرح ٿي سگهي ٿو ته هندستان کي هندو ۽ مسلم انڊيا ۾ ورهايو وڃي. هندو مسلم مسئلي جو صرف اهو ئي حل آهي. جيڪڏهن ٻيو ڪو حل مڙهيو ويو ته مسلمان اهو ڪنهن به حالت ۾ قبول ڪونه ڪندا.“

تقرير جاري رکندي قائداعظم واضح لفظن ۾ اعلان ڪيو ته: ”اسلام هڪ مڪمل ضابطه حيات آهي، جنهن کي هندومت ۾ ضم ڪري نٿو سگهجي.“ پاڻ وڌيڪ چيائين ته: ”هندستان کي هڪ ملڪ جي بدران وڏو ڪنڊ چوڻ وڌيڪ مناسب ٿيندو، ڇاڪاڻ ته جاگرافيائي لحاظ کان هي علائقو تمام وڏو آهي ۽ هتي هڪ نه پر ڪيتريون ئي قومون آباد آهن.“ هن ملڪ لاءِ ڪوبه آئيني منصوبو ان وقت تائين قابل عمل نه ٿيندو ۽ نه وري مسلمانن لاءِ قابل قبول هوندو، جيستائين ان جي ترتيب ۾ هيٺيون طريقو اختيار نه ڪيو ويندو. جاگرافيائين حيثيت سان تعلق رکندڙ مختلف ايڪن جي اهڙي طرح وحدت قائم ڪجي، جو ضرورت وقت علائقائي ردو بدل سان اهڙي شڪل اختيار ڪن جو جن علائقن ۾ مسلمان عددي لحاظ کان اڪثريت ۾ آهن (جيئن اتر اولهه ۽ اتر اوڀر وارن علائقن ۾) انهن کي گڏي آزاد مملڪت وجود ۾ آڻجي، جن ۾ شامل ٿيندڙ ايڪا خودمختيار ۽ آزاد

قراردادِ پاڪستان: مسلمانن جي حقن جي ضمانت

حيدرآلي

ننڍي کنڊ جي مسلمانن
هندستان تي ست صديون
حڪمراني ڪئي پر پوءِ
انگريزن جڏهن مغل سلطنت
جي اندرين ڪمزورين کي
ڏسندي پهريان واپاري ڪوٺين
وسيلي ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ
جي پليٽ فارم تان وسيلن کي
سوگهو ڪيو ۽ پوءِ تلوارن، پالن
۽ ڏنڊن جي مقابلي ۾ بندوق ۽
توپ جي گولن سان لاشن جا ڍير
ڪري سوني جهرڪي

ويو جنهن لاءِ منٿو پارڪ جي چونڊ ڪئي وئي
۽ جنهن جاءِ آزاد وطن پاڪستان جي گهر
ڪئي وئي اُتي اڄ مينارِ پاڪستان اوچو ڳاٽ
ڪيون بيٺو آهي ۽ پاڪستانين سان گڏ دنيا
واسين کي ٻڌائي رهيو آهي ته پاڪستان ٺاه
جي ضرورت چوپڻي!؟

قائداعظم محمد علي جناح جي
صدارت هيٺ بنگال جي عيوضي مولانا
ابوالقاسم فضل الحق اها قرارداد پيش ڪئي

هندستان کي سوگهو ڪيو ته هن سڀ کان
پهريان هندو اڪثريت سياسي حمايت ڪئي
جڏهن ته نوابن، جاگيردارن کي ملڪيتون ڏني
پنهنجو ڳيجهو ڪيو ته هندستان جي
مسلمانن اندر آزاد وطن جو جوش جاڳيو جنهن
جي چٽي مطالبه جي صورت 23 مارچ 1940ع
تي آل انڊيا مسلم ليگ جي 27هين سالياني
گڏجاڻيءَ ۾ پڌري ٿي جنهن لاءِ ڪٿو مغل
سلطنت جي اڳوڻي راجڌاني لاهور کي چونڊيو

سندن 27 آگست، 17، 18 سيپٽمبر، 22 آڪٽوبر 1939ع 3 فيبروري 1940ع جي ناهن ۾ چٽا ۽ پٽرا آهن. آل انڊيا مسلم ليگ جي هيءَ گڏجاڻي ان ڳالهه کي ٻيهر ورجائيندي زور تي ڏئي ته اهو وفاقي منصوبو جنهن جو اظهار گورنمينٽ انڊيا ايڪٽ 1935ع ۾ ڪيو ويو آهي، انتهائي بيڪار، هن ملڪ جي خاص حالتن پٽاندڙ ناقابل عمل ۽ مسلم هندستان لاءِ صفا قبوليت جوڳو ناهي.

3. هن گڏجاڻيءَ جي اها حتمي راءِ آهي ته 18 آڪٽوبر 1930ع تي جيڪو اعلان وائسراءِ برطانوي راڄ پاران ڪيو هو، اهو ان حد تائين ته اطمينان بخش آهي ته جنهن منصوبي تي گورنمينٽ آف انڊيا ايڪٽ 1935ع ٻڌل آهي، ان تي هندستان جي مختلف جماعتن، مفادن ۽

جا تاريخ ۾ سرڪاري طور ”قرارداد لاهور“ جي، جيڪا پوءِ 1946ع ۾ ”قرارداد دهلي“ ۽ ”قرارداد پاڪستان“ جي نانءُ سان مشهور ٿي. ”قرارداد لاهور“ جي تائيد يوپيءَ جي عيوضي چوڌري خليق الزمان پاران ڪئي وئي، اردو ترجمو مولانا ظفر علي خان ڪيو جڏهن ته خان اورنگزيب خان، سر عبدالله هارون، نواب اسماعيل خان، قاضي محمد عيسيٰ، بيگم مولانا محمد علي جوهر، آءِ آءِ چندريگر، مولانا عبدالحامد بديوني ۽ ٻين مسلم اڪابرن ”نهرائ“ جي حق ۾ مدلل تقريرون ڪيون.

قرارداد لاهور:

1. قرارداد لاهور (Lahore Resolution) انگريزيءَ ۾ پيش ڪئي وئي جنهن جو اردو ترجمو مینار پاڪستان تي اڪريل آهي جيڪو وفاقي

اڪائين جي خودمختياريءَ کي پٽرو ڪري ٿو. اهو هن ريت آهي:

2. آئيني مسئلي تي آل انڊيا مسلم ليگ ڪائونسل ۽ جنرل باڊيءَ جي انهن اُپائن جي تائيد ۽ توثيق ڪندي، جيڪي

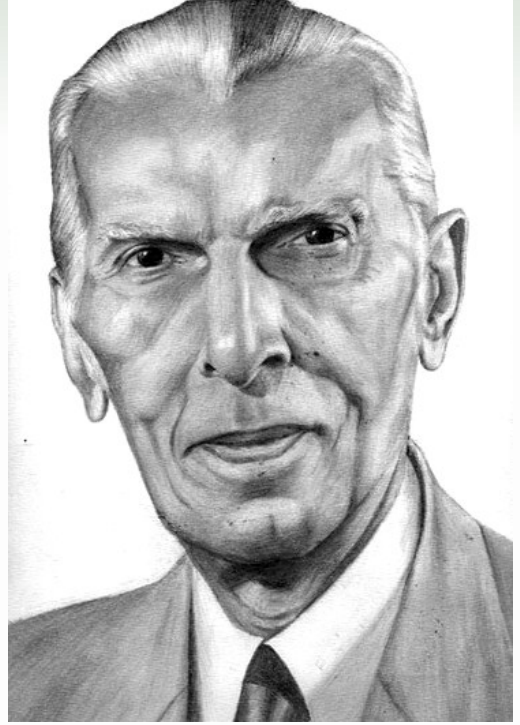

تي جوڙيو نه ويندو:

جاگرافيائي طور هڪ ٻئي سان گڏيل وحدتن جي حدبندي اهڙن خطن ۾ ڪئي وڃي (مناسب علائقائي مٿاڻا سان) جتي مسلمانن جي گهڻائي آهي مثال طور هندستان جا اتر اولهه ۽ اوڀر ڀاڱا حصا، انهن جي جوڙجڪ اهڙين ”آزاد رياستن“ جي صورت ۾ ڪئي وڃي جنهن ۾ سموريون وحدتون خودمختيار ۽ حاڪم هجن.

گڏوگڏ انهن وحدتن ۽ علائقن ۾ اقليتن جي مذهبي، ثقافتي، معاشي، سياسي، انتظامي ۽ ٻين حقن ۽ مفادن جي مناسب، ڪارائتي ۽ حڪمي تحفظ جي سندن مشاورت سان آئين ۾ تشريح ڪئي وڃي ۽ هندستان جي ٻين حصن جتي مسلمان اقليت يا گهٽتائيءَ ۾ آهن اُتي سندن ۽ ٻين اقليتن جي مذهبي، ثقافتي، معاشي، سياسي، انتظامي ۽ ٻين حقن ۽ مفادن جي مناسب، ڪارائتي ۽ حڪم نامي وسيلي تحفظ جي سندن مشوري سان دستور ۾ تشريح ڪئي وڃي.

وڌيڪ هيءَ گڏجاڻي جنرل باڊيءَ کي اهو اختيار ٿي ڏئي ته هو انهن بنيادي اصولن موجب آئين جو هڪ اهڙو منصوبو مرتب ڪن جنهن پٽاندر ڏڪر ڪيل علائقن کي آخرڪار سڀ اختيار ملي وڃن جهڙوڪ دفاع، پرڏيهي مامرا، ٽيلي ڪميونيڪيشن، روٽيو ۽ ٻيا اهڙا مامرا جي ضروري ڄاتا وڃن.

فرقن جي صلاح سان ٻيهر ويچار ڪرڻ جو يقين ڏياريو ويو آهي پر مسلم هندستان تيستائين مطمئن نه ٿيندو جيستائين سڄي آئيني منصوبي تي نئين سر غور نٿو ڪيو وڃي ۽ اهڙو ڪوبه نئون منصوبو مسلمانن لاءِ قبوليت جو ڳو نه هوندو جيستائين سندن راضي ۽ منظوري سان مرتب نه ڪيو وڃي.

4. طئي ٿيو ته آل انڊيا مسلم ليگ جي گڏجاڻيءَ جي اها نوس راءِ آهي ته ڪوبه آئيني منصوبو هن ملڪ ۾ عمل جوڳو ۽ مسلمانن لاءِ قبوليت پريو نه هوندو جيستائين اهو هيٺ ڏنل بنيادي اصولن

”هن ٺهراءَ ۽ جاگرافيائي طور تي هڪ ٻئي سان لڳو لڳ وحدتن جي حدبندي اهڙن علائقن ۾ ڪرڻ جي گهر آهي جنهن ۾ سڀئي وحدتون خودمختيار ۽ مقتدر هجن، شامل وحدتن جي ترڪيب مان ته چتو ٿئي ٿو ته ”هڪ وفاق“ قائم ڪرڻ مقصود آهي، پر جي ائين ٿيو آهي ته انهن ”شامل وحدتن“ جي صفت طور لفظ ”مقتدر“ جو استعمال اجايو آهي. وحدتن جي وفاق ۽ وحدتن جي مقتدر هئڻ ۾ پڌرو تضاد آهي.

ڊاڪٽر وحيد الرحمٰن ان اعتراض جي جواب ۾ لکيو:

”لاهور ٺهراءَ ۾ رڳو بنيادي اصول ڄاڻايو ويو هو، ان بنيادي اصول موجب تفصيل ۽ جُزا مرتب ڪرڻ جو جنرل باڊيءَ کي اختيار ٿي ڏئي ته هو انهن بنيادي اصولن مطابق آئين جو اهڙو منصوبو سهيڙي جنهن موجب ذڪر

”لاهور ٺهراءَ“ جي حمايت ۽ تائيد ڪندڙن جي تقريرن ۾ ”پاڪستان“ جو لفظ به ڪتب نه آندو ويو. هن ٺهراءَ کي رڳو ”هند جي ورهاڱي جو ٺهراءَ“ چيو ويو. پر سائين امددي بيگم (مولانا محمد علي جوهر جي گهرواري) پنهنجي تقرير ۾ ان کي ”پاڪستان جو ٺهراءَ“ چيو، سو به ان ڪارڻ ته ڪيمبرج يونيورسٽيءَ جي شاگرد چوڌري رحمت عليءَ جي ڪوششن سان لفظ ”پاڪستان“ مشهور ٿي چڪو هو پر ڪانگريس جي هندو نواز پريس توڪ ۽ چتر ڪندي هن لفظ کي ايڏو اڇاريو جو اهڙي نالو هند جي مسلمانن جو نصب العين ۽ مقدر ٿي ويو.

جڏهن ”لاهور ٺهراءَ“ اخبارن ۾ پڌرو ٿيو ته مختلف سياسي ۽ صحافتي ڌرين پاران ان جون مختلف تعبيرون پيش ڪيون ويون. ان تي چئي تنقيد به ٿي، مذاڪرا ۽ مباحثا به ٿيا

ته جنڊا پت پڻ. سڀ کان وڌيڪ اعتراض لفظ ”رياستون“ (جمع جي صيغِي ۾) جي استعمال تي ٿيا. سوال اٿاريو ويو ته قرارداد موجب هڪ مسلم رياست حاصل ڪرڻ مقصد آهي يا هڪ کان وڌيڪ ”مسلم رياستون.“ ان ڏس ۾ اڇوتن جي اڳواڻ ڊاڪٽر امبيڊڪر لکيو:

مينارِ پاڪستان اها ياد ڏياري ٿو ته قائد اعظم هڪ بظاهر ناممڪن عمل کي مڪمل قانوني ۽ آئيني طريقي سان حاصل ڪندي هندستان جي نقشي تي پاڪستان قائم ڪيو جنهن کي سنڀالڻ هاءِ اسان جو ڪم آهي، ۽ اهو تڏهن ئي ممڪن آهي جڏهن هر قسم جا اختلاف و ساري ملڪ جي مضبوطي ۽ خوشحاليءَ لاءِ گڏيل رٿابنديءَ تحت عملي اڳڀرائي ڪئي وڃي

ڪيل علائقن کي آخرڪار مڪمل اختيار ملي وڃي جهڙوڪ دفاع، پرڏيهي مامرا، ريبونيوز ۽ ٻيا اهڙا مامرا جيڪي ضروري ڄاتا وڃن.

بهرحال مسلم ليگ، اڪابر، سياستدان، صحافي ۽ دانشور، ”لاهور ٺهراءَ“ تي اٿاريل اعتراض جو جواب دليل سان وقفي وقفي سان ڏيندا رهيا. پوءِ پاڪستان جو نالو سڄي مسلم ڀارت ۾ مسلمانن جي سڃاڻپ تي ويو ته اپريل 1941ع ۾ مدراس ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جي سالياني ويهڪ ۾ ”لاهور ٺهراءَ“ جي متن کي آئين جو حصو ڪيو ويو ۽ چوڌري خليق الزمان چواڻي: ”جڏهن اهو آئين جو حصو ٿي ويو ته هڪ معمولي شوشي يا نقطي جي تبديليءَ لاءِ به مسلم ليگ جي عام گڏجاڻي سڏائي ويندي هئي.“

ترميم ڪري ان کي هن ريت ڪيو ويو:
”هندستان جي اتر اولهه ۽ اوڀر وارن ڀاڱن جي گڏيل تشڪيل مسلم آزاد قومي وطن جي حيثيت سان اهڙين آزاد رياستن جي صورت ۾

هيءَ ڳالهه به ڏيان جوڳي آهي ته مدراس جي سالياني ويهڪ ۾ قرارداد جي شق 3 جي آخري حصي ۾ آخري ستن جي عبارت ۾

ناهي وڃي ۽ ان امر جو واضح اعلان ڪيو وڃي ته پاڪستان جو قيام بنا دير عمل ۾ آندو وڃي.

لاهور دهلي ٺهراءَ جو اهو مڪمل متن

مينار پاڪستان تي انگريزي، بنگالي ۽ اردو ۾ لکيل آهي جيڪو ياد تو ڏياري ته هڪ بظاهر ناممڪن عمل کي مڪمل قانوني ۽ آئيني طريقي سان حاصل ڪندي هندستان جي نقشي تي پاڪستان قائم ڪيو جنهن کي سنڀالڻ هاڻ اسان جو ڪم آهي، ۽ اهو تڏهن ئي ممڪن آهي جڏهن هر قسم جا اختلاف وساري ملڪ جي مضبوطي ۽ خوشحاليءَ لاءِ گڏيل رٿابنديءَ تحت عملي اڳڀرائي ڪئي وڃي.

○

ڪئي وڃي جن جون شامل وحدتون خودمختيار ۽ مقتدر هجن.

دهلي ٺهراءَ۔ پاڪستان ٺهراءَ جي چٽي تشريح:

هر قسم جي شڪ ۽ شهبي کي ختم ڪرڻ لاءِ ”لاهور ٺهراءَ“ جي وڌيڪ تشريح مرڪزي ۽ صوبائي اسيمبليين جي مسلم ليگي چونڊيل ميمبرن جي ان تاريخي ڪنوينشن ۾ ڪئي وئي جيڪو 9 اپريل 1946ع تي قائداعظم جي صدارت هيٺ ٿيو. ڪنوينشن ۾ هڪ مختصر قرارداد پيش ڪئي وئي جنهن کي ”لاهور ٺهراءَ“ جو واڌارو سمجهڻ گهرجي. هن ٺهراءَ ۾ پڌري پت لکيو ويو: ”پاڪستان هڪ واحد مقتدر رياست هوندي.“ اها قرارداد بنگال جي عيوضي

حسين شهيد سهروردي پيش ڪئي ۽ ”قرارداد لاهور“ نالي مشهور آهي.

مسلم ليگ جي تجويزن، قراردادن ۽ دستاويزن ۾ اهو پهريون سرڪاري دستاويز آهي، جنهن ۾ پهريون ڀيرو لفظ ”پاڪستان“ استعمال ڪيو ويو. ”قرارداد دهلي“ انگريزيءَ ۾ پيش ڪئي وئي جنهن ۾ ڄاڻايو ويو:

”هندستان جي اتر اوڀر ۾ بنگال ۽ آسام ۽ اتر اولهه ۾ پنجاب، سرحد (هاڻ خيبر پختونخواه) ۽ بلوچستان يعني پاڪستان جا علائقا جتي مسلمانن کي غالب اڪثريت حاصل آهي، اُتي واحد مقتدر آزاد مملڪت

23 مارچ: پاڪستان جو نھراءُ ۽ پاڪستانيت

فرح ناز

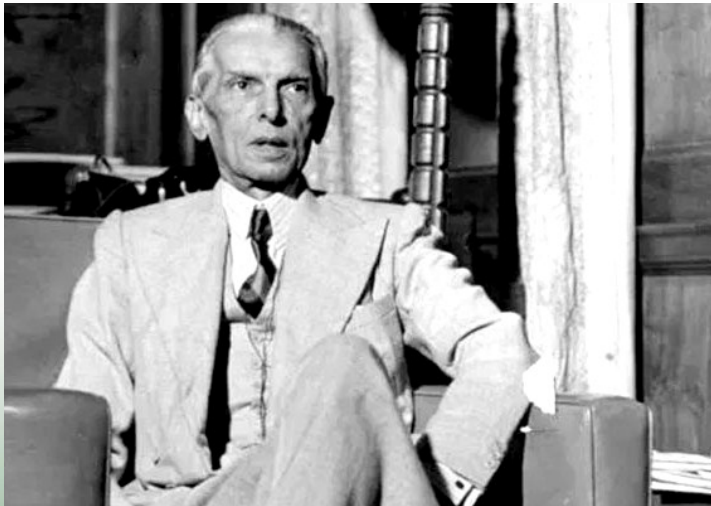
ڪڏهن به نه (Now or Never) نالي هڪ چوپڙي شايع ڪرائي، جنهن ۾ نه رڳو ڌار مسلم وطن جي قيام جي تجويز پيش ڪئي وئي پر تجويز ڪيل مسلم وطن کي ”پاڪستان“ جي نالي سان منسوب ڪيو ويو. ان کانپوءِ هيءُ لفظ تيزيءَ سان مقبول ٿيندو ويو. گڏيل هندستان جي برطانوي راڄ جي هاڻوڪي اڪائين ۾ شامل سنڌ،

23 مارچ 1940ع اهو ڏينهن آهي جڏهن گڏيل هندستان ۾ آواز اٿيو ته مسلمان اڪثريتي علائقن جي وفاق سان پاڪستان جوڙيو وڃي. ”پاڪستان“ جو لفظ هڪ ڌار مسلم وطن لاءِ سڀ کان پهرين 1933ع ۾ چوڌري رحمت عليءَ استعمال ڪيو جيڪو ان وقت ڪيمبرج يونيورسٽي لنڊن جو شاگرد هو. هن 28 جنوري 1933ع تي ”هاڻ يا

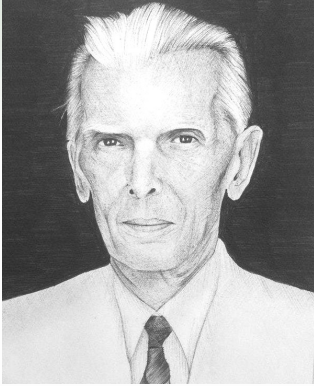

تقرير دوران بدنڈر ژهر هر ”پاڪستان زنده باد“ جا نورا بلند ڪندا رهيا. 1937ع ۾ پنجاب جي مولوي ابراهيم علي چشتيءَ ”تحريك خلافت پاڪستان“ شروع ڪئي ۽ ان حوالي سان هڪ اسڪيم پيش ڪئي. 17 آگسٽ 1937ع تي نواب احمد يار دولتانه پنهنجي هڪ مضمون ۾ اهو خيال ظاهر ڪيو ته ڪانگريس جي پاليسيءَ جو نتيجو يقيني طور ”پاڪستان“ جي قيام جي صورت سامهون ايندو. سيپٽمبر 1937ع ۾ پنجاب مسلم اسٽوڊنٽس فيڊريشن لاهور اعلان ڪيو ته اتر اولهه علائقن ۾ ”پاڪستان“ جي قيام لاءِ شاگرد جدوجهد ڪندا. جون 1948ع ۾ لاهور جي ڪجهه مسلم نوجوانن هڪ تنظيم ”مجلس ڪبير پاڪستان“ نالي قائم ڪئي. ان تنظيم جي ميمبرن خورشيد عالم (جهان گرد) خليق قريشي، عبدالحميد (نڪتہ رس)،

پنجاب، خيرپختونخوا، گلگت بلستان، ڪشمير، اڄوڪي بنگلاديش (پراڻي اتر بنگال، يوبي، سي پي، آسام، حيدرآباد دکن، راجستان جي اڪثريتي مسلم علائقن ۾ نه رڳو پاڪستان نالي تنظيمون قائم ٿيون پر ”پاڪستان“ جي نالي سان اخبارون ۽ رسالا به پڌرا ڪيا ويا. پهريون رسالو ”پاڪستان“ 1933ع ۾ چوڌري رحمت عليءَ ڪيمبرج (برطانيا) کان جاري ڪيو جيڪو ”پاڪستان قومي موومينٽ“ جو ترجمان هو. جڏهن ته ايبٽ آباد سرحد (خيرپختونخوا) منجهان جون 1936ع ۾ هفتيوار ”پاڪستان“ نڪتو جنهن جو ايڊيٽر سيد غلام حسين ڪاظمي هو. ”پاڪستان“ جي نالي سان ٻيو هفتيوار رسالو قانون ساز اسيمبليءَ ميمبر ۽ معروف صحافي ۽ شاعر مولانا محمد فاروق ديوانا گوکپوريءَ (پروفيسر مجنون گوکپوريءَ جي والد) جنوري 1939ع ۾ لکنؤ کان جاري ڪيو.

20 مئي 1939ع تي حيدرآباد دکن جي مسلم ليگ شاخ پاران هڪ ڪانفرنس منعقد ٿي جنهن ۾ مولوي محمد فاروق ديوانا گوکپوريءَ بحیثیت صدر تقرير ڪندي چوڌري رحمت عليءَ جي اسڪيم تي روشني وڌي ۽ سندس

23 مارچ يوم پاڪستان رڳو موڪل، ميدان ملاڪڙن جو ڏينهن ناهي پر هر پاڪستانيءَ لاءِ نون چئلينجن سان منهن مقابل ٿيڻ جو ڏينهن آهي. نئين دور جي تقاضائن سان هم آهنگ ٿيڻ جو ڏينهن آهي. هاڻ اسان کي گفتار نه پر ڪردار جا آغاز ڪيڻا!

مسلم ليگ ڪانفرنس کي خطاب ڪندي چيو ته اسين پاڪستان چاهيون ٿا. ساڳيءَ ريت 30 جون 1939ع تي وائسراءِ لارڊ لنٿگوي کي قائداعظم اپيل ڪئي ته هو هندستان جي عوام جي مرضيءَ خلاف انهن مٿان وفاقي دستور نه مڙهي نه ته مسلمان جيڪي اڳواٽ ئي ”پاڪستان“ بابت سوچي رهيا آهن، عليحدگيءَ تي مجبور ٿي پوندا جنهن جو يقيني مطلب هندستان جي اتحاد جي پڇاڻي هوندي.

بي مهاڀاري جنگ برطانيا جي معاشي چيلهه ڇڏي ڪري ڇڏي، تنهن ڪري شاه برطانيا من مرضيءَ سان هندستان مان تڏا وپڙه ڪئي ۽ تڙ ٽڪڙ ۾ هندستان جي ورهاڱي جو اعلان ڪري پنهنجي جند آجي ڪئي. 14 آگسٽ 1947ع تي پاڪستان نالي مسلم رياست قائم ٿي جنهن جي ردعمل ۾ 10 لک جانين جو پليدان ڏيڻو پيو پر پوءِ ٽرت مسلمان اقتدار جي نشي ۾ اهڙا اڙيا جو اڄوڪي ڏينهن تائين اهو خمار جاري آهي.

اصغر پتي عليگ، محمد شفيع چوهان، احمد بشير (ڪامگار) ۽ ظفر علي گوندل اخبارن ۾ ليک لکي تجويز ڪيل مسلم وطن لاءِ ”پاڪستان“ جو لفظ ڪتب آندو. ”وري ٽائمز“ لنڊن جي هندستان جي عيوضيءَ ڊسمبر 1938ع ۾ پنهنجي هڪ مضمون ۾ لکيو ”هندستان جا مسلمان ”پاڪستان“ گهرن ٿا. 29 جنوري 1939ع تي سنڌ جي سر عبدالله هارون پنهنجي تقرير ۾ آل انڊيا مسلم ليگ اجلاس دوران چيو ته اسان کي پاڪستان ڪپي. ساڳي وائي پير علي محمد راشديءَ جي هٿي، جڏهن ته سنڌ اسيمبليءَ کي اهو اعزاز مليو ته هن پهريون ڀيرو پاڪستان جي ٺهڻ جي قرارداد منظور ڪئي. 24 مارچ 1939ع تي ايم ايس طوسيءَ ”وادي پاڪستاني“ نالي ايسٽرن ٽائمز لاهور ۾ هڪ مضمون ۾ لکيو ته هندستان جي اتر اولهه ۾ هڪ مسلم رياست پاڪستان قائم ٿيڻ گهرجي. 18 نومبر 1939ع تي راجا سر احد خان آف محمود آباد آسام صوبائي صوبائي

افغانستان تي، پنجابي پنجاب تي؛ عملي طور اسين پاڪستاني معاشرو جوڙي نه سگهاسين جنهن جو وڏو ڪارڻ به به پاڪستان آهن. هڪ اميرن جو مقتدر بااختيار پاڪستان، پيو اڻجهن مسڪينن جو پاڪستان. امير پاڪستانين جو مقدر حڪومت ۽ طاقت آهي ته غريب پاڪستانين جي نصيب ۾ نعري بازي، جهمر ۽ ووت ڏيئي هٿ تي خوش ٿيڻ. اسان پاڪستانين کي اها ريت ختم ڪرڻي پوندي، هينئر وڌندڙ آباديءَ ڪارڻ وسيلا گڏندا پيا وڃن. هاڻ اسان کي پاڪستاني ٿي اجتماعي پلي واري سوچ کي هٿي ڏيڻي پوندي.

افسوسناڪ حقيقت هيءَ آهي ته پاڪستان ته ٺهي ويو پر قبائلي سوچ ۽ اجائي جي وفاداري نه وئي. نسل پرستيءَ کان فرقيواريت ۽ لسانيت پرستيءَ تائين اسان کي ڪيتريون ئي بيماريون چڙهڻي آهن جن مان جان آجي ڪرڻي پوندي.

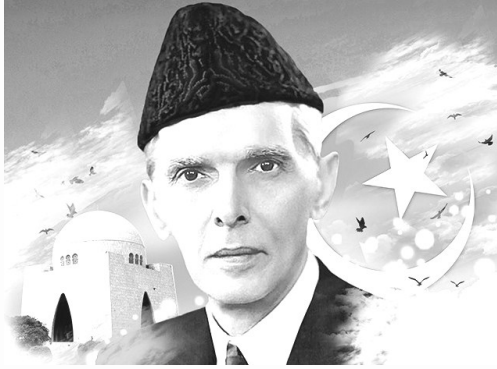
23 مارچ يوم پاڪستان رڳو موڪل، ميلن ملاڪڙن جو ڏينهن ناهي پر هر پاڪستانيءَ لاءِ ٽون چٽلينجن سان منهن مقابل ٿيڻ جو ڏينهن آهي. نئين دور جي تقاضائن سان هم آهنگ ٿيڻ جو ڏينهن آهي. هاڻ اسان کي گفتار نه پر ڪردار جا غازي ڪين.!

رڳو 25 سالن اڳ اوڀر پاڪستان بنگلاديش ٿيو. جن بنگالين مسلم پاڪستان لاءِ مسلم ليگ ناهي تن کي وسيلن جي ورڇ ۾ پوئتي ڏڪيو ويو ته ملڪ به اڏ ٿيو. 1970ع کانپوءِ اوڀر پاڪستان رڳو پاڪستان رهجي ويو پر گڏوگڏ پاڪستاني ۽ پاڪستانيت جي ڪت به تبديل ٿي سنڌ، پنجاب، بلوچستان، پختون خواه، گلگت بلستان، ڪشمير ٿي وئي، ”پاڪستاني“ رڳو سڃاڻپ ڪارڊ ۾ رهجي وئي ۽ ”پاڪستانيت“ رڳو ٻاهرين ملڪن تائين. وطن واسي سنڌي، مهاجر، پنجابي، سرائيڪي، پٺاڻ، بلوچي، براهوي، گلگتي بلتي ۽ ڪشميري ٿي ويا. عظيم اسلامي سلطنت جو خواب وسيلن جي ويڙهه ۾ لڙهي ويو. اڄ 45 سال گذري وڃڻ کانپوءِ به اسين رڳو ڳالهين جا ڳهيري آهيون. اڄ به هندستاني هندستان تي فخر ڪن ٿا، پٺاڻ

پاڪستان جو ٺهراءُ ۽ سنڌ جي متحرڪ سياسي قيادت

حبيب الرحمان چٽو

ٽيٽ ڪانپوءِ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ جلسا ٿيڻ لڳا. 10 آڪٽوبر 1938ع تي سنڌ مسلم ليگ پاران ڪراچيءَ ۾ هڪ وڏي ڪانفرنس ڪوٺائي وئي، جنهن جي صدارت قائداعظم محمد علي جناح ڪئي، ان کي ڪراچي ڪانفرنس سڏيو وڃي ٿو. ڪانفرنس دوران شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ هڪ ٺهراءُ پيش ڪيو، جيڪو پاس ڪيو ويو. ٺهراءُ ۾ واضح مطالبو ڪيو ويو هو ته جن صوبن ۾ مسلمانن جي اڪثريت آهي، اتي مسلمانن جي حڪومت ٺاهي وڃي ته جيئن ٻئي قومون جدا جدا آزاد حڪومتون قائم ڪري سگهن. ڪانفرنس ۾ قائداعظم يادگار تقرير ۾ چيو

23 مارچ 1940ع تي لاهور جي منٽو پارڪ موجوده اقبال پارڪ ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جي ٽن ڏينهن واري سالياني اجلاس جي پڄاڻيءَ تي پاڪستان جو تاريخي ٺهراءُ منظور ڪيو ويو هو ۽ ساڳي تاريخ سال 1956ع تي پاڪستان جو پهريون آئين منظور ٿيو، جنهن جي نتيجي ۾ دنيا جو پهريون اسلامي جمهوريه ملڪ بڻيو. پاڪستان جي ٺهراءُ جي بنياد تي مسلم ليگ ننڍي کنڊ ۾ مسلمانن لاءِ ڌار وطن حاصل ڪرڻ واري تحريڪ شروع ڪئي ۽ ستن سالن بعد پنهنجو مطالبو مڃائڻ ۾ ڪامياب ٿي. پاڪستان جي قيام لاءِ جدوجهد ۾ سنڌ صوبي بنيادي، اهم ۽ تاريخي ڪردار ادا ڪيو، جنهن ڪري ان کي پاڪستان جو خالق به سڏيو ويندو آهي. سنڌ جي مسلمان اڳواڻن جي ڪوششن سان اپريل ۽ مئي 1938ع ۾ سنڌ جي صوبائي مسلم ليگ قائم ٿي، هن شاخ جو صدر شيخ عبدالمجيد سنڌي بمبئي وڃي قائداعظم سان ملي اجازت وٺي آيو. مسلم ليگ جي شاخ قائم

مولوي ابوالقاسم فضل الحق پيش ڪئي، جنهن جي 24 مارچ 1940ع تي لاهور جي عام جلسي ۾ منظور ٿي وئي. يوبيءَ جي مسلم ليگي اڳواڻ چوڌري خليف الزمان، پنجاب مان مولانا ظفر علي خان، سرحد مان سردار اورنگزيب، سنڌ مان سر عبدالله هارون ۽ بلوچستان مان قاضي عيسيٰ ۽ ٻين ٺهراءَ جي حمايت ڪئي، جيڪا بعد ۾ قرارداد دهلي

تہ: ”مون کي يقين آهي ته سنڌ صوبو هندوستان جي مسلمانن لاءِ هڪ نمونو ٿيندو. ڇاڪاڻ ته هتي جي مسلمانن وڏي بيداريءَ جو ثبوت ڏنو آهي، جيڪڏهن اوهان پنهنجا اختيار استعمال ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃو ته اوهان جي صوبي جي مسلم ليگ کي حڪومت جون واڳون سنڀالڻ کان ڪابه طاقت روڪي نٿي سگهي.“ هي ڪانفرنس تمام گهڻي ڪامياب ٿي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ۾ هندستان جي ورهاڱي جو بنياد رکيو ويو. انهيءَ کانپوءِ پاڪستان حاصل ڪرڻ واري جدوجهد شروع ٿي وئي. اهو مطالبو 1940ع واري آل انڊيا مسلم ليگ جي اجلاس ۾ هڪ قرارداد ذريعي منظور ڪرايو ويو. 4 فيبروري 1940ع تي دهلي ۾ ٿيل مسلم ليگ جي

سان شامل ٿيڻ بعد قرارداد پاڪستان جي نالي سان مشهور ٿي. انهيءَ ٺهراءَ ۾ مسلمانن جي عددي اڪثريت وارن علائقن جهڙوڪ هندوستان جي اتر اولهه ۽ اتر اوڀر وارن علائقن کي گڏائي انهن ۾ آزاد رياستون قائم ڪرڻ جو مطالبو ڪيو ويو هو، جن ۾ شامل يونٽن کي خودمختياري حق حڪمراني حاصل هجي، انهن وحدتن ۽ خطن ۾ اقليتن

مجلس عامه ۽ ڪائونسل جي گڏيل اجلاس ۾ مسلمانن جي ڌار وطن لاءِ سنجيدگيءَ سان غور ڪيو ويو، جيڪا تجويز مارچ ۾ لاهور ۾ رٿيل سالياني اجلاس ۾ پيش ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ويو. 23 مارچ 1940ع تي قائداعظم محمد علي جناح جي صدارت هيٺ ٿيل 47 هين اجلاس ۾ قرارداد لاهور پيش ڪئي وئي، جيڪا بنگال جي وڏي وزير

”مون کي يقين آهي ته سنڌ صوبو هندوستان جي مسلمانن لاءِ هڪ نمونو ٿيندو، ڇاڪاڻ ته هتي جي مسلمانن وڌيڪ بيداريءَ جو ثبوت ڏنو آهي، جيڪڏهن اوهان پنهنجا اختيار استعمال ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃو ته اوهان جي صوبي جي مسلم ليگ کي حڪومت جون واڳون سنڀالڻ کان ڪابه طاقت روڪي نٿي سگهي.“

(قائد اعظم جو 10 آڪٽوبر 1938ع تي سنڌ مسلم ليگ جي اجلاس کي خطاب)

اسيمبليءَ ۾ ٺهراءَ اڪثريت راءِ سان منظور ڪيو ويو، رڳو ٽن ميمبرن مخالفت ڪئي، جن ۾ راءِ گوکلداس ميولداس، ڊاڪٽر هيمنڊاس آر واڏواڻي ۽ مسٽر لولو مل آر موٽواڻي شامل آهن. آخرڪار ستن سالن جي جدوجهد کانپوءِ 14 آگسٽ 1947ع تي پاڪستان وجود ۾ آيو، سنڌ پاڪستان جو صوبو بڻجي وئي، هندوستان مان پاڪستان لڏي آيل مسلمانن جو وڏو حصو سنڌ جي شهرن ۾ آباد ٿيو، ۽ هندن جو وچولو طبقو لڳ ڀڳ 10 لک جي تعداد ۾ هندستان لڏي هليو ويو.

هونئن ته هندوستان ۾ مسلمانن جي ڌار رياست جي قيام جو واضح تصور ڪيترن ئي دانشورن، ڏاهن ۽ سياستدانن ڏنو آهي پر مارچ 1940ع ۾ مسلم ليگ جي اجلاس ۾ منظور

کي به مذهبي، ثقافتي، معاشي، سياسي، انتظامي ۽ ٻين حقن ۽ مفادن جو مناسب ۽ موثر تحفظ حاصل هجي.

پاڪستان جي آزاديءَ واري جدوجهد دوران اهم مرحلي 3 مارچ 1943ع تي سنڌ جي قانونساز اسيمبليءَ پاڪستان جو ٺهراءَ منظور ڪيو، جنهن ۾ چيو ويو ته هي ايوان سرڪار کي سفارش ڪري ٿو ته هز ايڪسليسي وائسراءِ جي معرفت هز مئجسٽيءَ جي سرڪار تائين هن صوبي جي مسلمانن جون خواهشون پهچايون وڃن. جيئن ته هندستان جا مسلمان هڪ جدا قوم آهن، جن جو مذهب، فلسفو، سماجي رسمون، ادب، روايتون، سياسي ۽ اقتصادي نظريا به مختلف آهن، جيڪي هندن کان بلڪل مختلف آهن، تنهن ڪري کين حق پهچي ٿو ته هڪ قوم ٿي رهن. سنڌ

ته جيئن اهي ذات پات، ثقافت ۽ مذهب جي هندو تعصب کان پاڪ هوندا. ان کان اڳ علامه اقبال 1930ع ۾ الهه آباد ۾ مسلم ليگ کي خطاب ۾ مسلمانن لاءِ هڪ ڌار وطن جو تصور پيش ڪيو هو. تڏهن کان انهيءَ خيال لکين مسلمانن جو دليون کڻي ورتيون هيون. پاڪستان ۾ جهڙي ريت 14 آگسٽ تي آزاديءَ جي ڏهاڙي جو جشن ڀرپور نموني سان ملهائيو ويندو آهي. اهڙي ريت 23 مارچ قرارداد پاڪستان جي ڏهاڙي تي به هر سال تقريبن منعقد ڪيون وينديون آهن. سرڪاري سطح تي عام موڪل ڪئي ويندي آهي. 23 مارچ

ڪيل ٺهراءَ ۾ ڊاڪٽر علامه اقبال جون تمام گهڻيون ڪوششون هيون، جيڪي هن مئي 1936ع کان نومبر 1937ع جي عرصي ۾ قائداعظم محمد علي جناح سان ٿيل پنهنجي خط وڪتابت ۾ ڪيون هيون. علامه اقبال پنهنجي خطن ۾ قائداعظم تي زور ڀريو ته هو هندستان ۾ مسلمان جي ڌار رياست جو مطالبو ڪري ۽ جلد کان جلد مسلم اڪثريت علائقي لاهور ۾ مسلم ليگ جو اجلاس گهرائي. قائداعظم علامه اقبال جي انهن خطن جو ذڪر ڪندي چيو ته هن علامه محمد اقبال جي انهيءَ تصور کي ان لاءِ قبول ڪيو هو ته

اهو سندس پنهنجي خيالن موجب هو. مطلب ته هندستان جي مسلمانن جي حقن جي حفاظت ڪندي قائداعظم به انهيءَ نتيجي تي پهتو جنهن طرف علامه اقبال سندس ڌيان چڪايو. قائداعظم کي اندازو هو ته مسلمان هندو اڪثريت جي ڏاڍ واري هندستان ۾ زندگي پوسڪون طريقي سان گذاري نه سگهندا، انهيءَ ڪري هن مسلمانن لاءِ ڌار وطن جو مطالبو ڪيو

افسوسناڪ حقيقت هيءَ آهي ته پاڪستان ته نهِي ويو پر قبائلي سوچ ۽ اجائي جي وفاداري نه وئي. نسل پرستيءَ کان فرقيواريت ۽ لسانيت پرستيءَ تائين اسان کي ڪيتريون ئي بيماريون چُهڻيل آهن جن مان جان آجي ڪرڻي پوندي.

شاندار فلائي پاسٽ جو مظاهرو ڪن ٿا، ان کانسواءِ چئني صوبن، گلگت بلتستان ۽ آزاد ڪشمير جا ثقافتي رنگ به پريڊ ۾ نظر اچن ٿا. فنڪارن پاران لوڪ گيتن تي ثقافتي ڊانس به ڪئي ويندي آهي. عام طور تي 23 مارچ واري تقريب جو خاص مهمان پاڪستان جو صدر هوندو آهي پر ان کانسواءِ ٻين ملڪن مان به مهمانن کي دعوت ڏني ويندي آهي، دنيا جي ڪيترن ئي ملڪن جا سفارتڪار هن تقريب ۾ شرڪت ڪري فوجي پريڊ ڏسڻ ايندا آهن ۽ پاڪستان جي علائقائي ثقافتي سرگرمين مان لطف اندوز ٿيندا آهن.

تي وفاقي راڄڌانيءَ واري شهر اسلام آباد ۾ پاڪ فوج جي پريڊ واري مکيه تقريب منعقد ڪئي ويندي آهي، جنهن ۾ سياسي ۽ عسڪري قيادت شرڪت ڪندي آهي، جيڪا تمام وڏي اهميت رکي ٿي. ان کانسواءِ مختلف ملڪي اثائن ۽ مختلف شين جي نمائش به ڪئي ويندي آهي، جنهن ڪري پريڊ جي موقعي تي سڄي ملڪ مان وڏي انگ ۾ ماڻهو شرڪت ڪن ٿا. هي ڏهاڙو ملهائڻ لاءِ تياريون ڪيترائي ڏينهن پهريان شروع ٿي وينديون آهن. يومِ پاڪستان فل ڊريس ريهرسل جي موقعي تي سيڪيورٽيءَ جا انتظام انتهائي سخت ڪيا ويندا آهن. پريڊ دوران پاڪ فوج جا ويڙهاڪ جهاز

پاڪستان جي ساڀيان لاءِ سنڌ جو ڪردار

امام ڏنو

مقرر ڪيو جنهن جي اهم بندرگاهه ڪي ڏسي ڪري ٿي شاطر انگريز پروڙي ورتو ته هيءُ وڏو بندرگاهه ٿي سگهي ٿو. پوءِ مقامي هندن، پارسين ۽ مسلمانن سان ملي ڪري ڪراچيءَ کي ايشيا جي پيرس جو پڌ ڏئي ايڏو ته سهڻو ڪيو جو فاتح سنڌ چارلس نيپئر کان به رڙ ٺڪري وئي.

وري جڏهن آزاد وطن پاڪستان جو سوچهر و 14 آگسٽ تي ٿيو ته دنيا جي عظيم مسلم رياست مشرقي ۽ مغربي پاڪستان جي راڄڌاني قائداعظم جي جنم ڀومي ڪراچيءَ

سنڌ کي جڏهن انگريزن پنهنجي قبضي ۾ آندو ته گاديءَ جو هنڌ ڪراچيءَ کي

پاڪستان سنڌ جو تحفو آهي. جيڪو مراد ٿيندي ته قائداعظم محمد علي جناح سنڌي گجراتي هو، جنهن بنا رتوچاڻ پاڪستان جي قانوني ويڙهه کڻي هندستان جو نقشو بدلائي ڇڏيو، پر پوءِ هند ۽ سڪن جي قتلام کان جان بچائي ايندڙ مسلمانن پائرن کي به سڀ کان وڌيڪ سنڌ واسين پليڪار چيو.

وانگر رابطي جي ٻولي مسلمانن لاءِ اردو ۽ هندن لاءِ هندي ٿي پئي ته نئين وفاق ۾ به سڀني اکائين وچ ۾ اردو پل جو ڪردار ادا ڪيو جيڪو اڄ سوڌو ادا ڪندي پئي اچي. ڇو ته اردو جي ماءُ فارسي، ترڪي، عربي آهي جنهن جون پاڙون هر ٻوليءَ ۾ ڪٽل آهن.

پاڪستان سنڌ جو تحفو آهي. جيڪو مراد ٿيندي ته قائداعظم محمد علي جناح سنڌي گجراتي هو، جنهن بنا رتوچاڻ پاڪستان جي قانوني ويڙهه کڻي هندستان جو نقشو بدلائي ڇڏيو، پر پوءِ هندن ۽ سڪن جي قتلام کان جان بچائي ايندڙ مسلمان پائرن کي به سڀ کان وڌيڪ سنڌ واسين پليڪار چيو.

هڪ سنڌيءَ جي سوکڙي پاڪستان بنگلاديش جي صورت ۾ به اڌ ٿيو ته بچيل وفاق کي قائم ڏانهن رکڻ وارو به سنڌي صدر ۽ وزيراعظم ذوالفقار علي ڀٽو هو جنهن نه رڳو اسان کي ايتني طاقت ڏني پر فخر ايشيا طور

ٿي. سنڌ سرڪار جو دارالحڪومت حيدرآباد منتقل ٿيو، جنهن کي تبديل ڪري پنجاب ۽ خيبرپختونخواهه جي وچ ۾ جابلو ماڻهه تي اسلام آباد نالي نئون دارالحڪومت ڪيو ويو ته سنڌ سرڪار جو گاديءَ وارو هنڌ ڪراچيءَ کي مقرر ڪيو ويو. پاڪستان جي خواب جي ساڀيان کي تعبير ڏيڻ ڪرڻ ۾ سنڌ کي اهو اعزاز حاصل آهي ته هن ميٽ محبت جو شانائتو ڪردار ادا ڪندي نئين سرڪار کي پنهنجو الهه تلهه اڀري ڇڏيو، ٻيو اهو ته هڪ سنڌ واسي محمد علي جناح پاڪستان حاصل ڪري ڏنو، جنهن ۾ ڪنهن به ٻوليءَ سان ڪروڙ جي لک به نه هئي. هن لاءِ پاڪستانين لاءِ اظهار جي عوامي ٻولي اردو ان ڪري رهي جو مسلم هندستان ۽ هندو هندستان ۾ اردو ۽ هندي مذهبي بنياد تي اڳتي آيون. اردو ئي هندستان جي 500 کان وڌيڪ ٻوليون ڳالهائيندڙن کي پاڪر ۾ ڀريو. انگريزيءَ

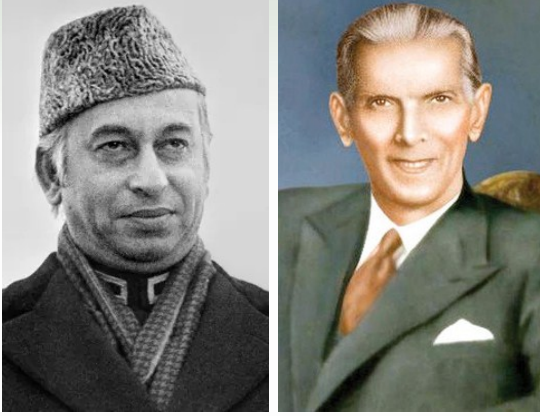
هن ملڪ جا سڀئي ادارا احترام جو ڳا آهن. تنقيد هر ڪنهن جو حق آهي، پر اهو حق ڪنهن کي به حاصل ناهي ته هو تاريخ کي مسخ ڪري. سنڌ، پنجاب، بلوچستان، پختونخواه، گلگت بلستان ۽ ڪشمير وائي پاڪستان جي وفاق وسيلي ئي جيئرا رهيا سگهن ٿا.

ايڏي سولي ناهي جو بتر ڊبائڻ سان سڀ ڏڦ ٿي وڃي.

سابق صدر آصف علي زرداري کي وري اهو اعزاز مليو ته محترم بينظير ڀٽو جي شهادت بعد جڏهن وڏي انتشار جو خدشو هو تڏهن هن چيو ته ”اسان کي پاڪستان ڪپي!“ بي بي پي شريڪ چيئرمين آصف علي زرداريءَ تي ميڊيا پاران جا جُلهه ٿيندي

سڄي پاڪستان جي عوام تي پرڏيهي ويزا جا در کولي ڇڏيا. مزدورن جي حقن لاءِ 8 ڪلاڪن جي مقرر ڊيوٽي ۽ ويڇ بورڊ ايوارڊ جهڙا اڀاءُ وڻندي سياست کي ڊرائنگ روم مان ڪڍي عوام ۾ آندو. نه ته جهڙيءَ ريت هندستان اسان کان اوڀر پاڪستان ڦٽايو تهڙيءَ ريت هيءَ اڪائي به هتان هلي وڃي ها، ڇو ته هن ايتمي طاقتن وچ ۾ ويڙهه هائي

قائد اعظم کان وٺي قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو تائين، سنڌ رائيٽي شھيد محترمه بينظير ڀٽو کان ضمير جي قيديءَ سانق صدر آصف علي زرداريءَ تائين سنڌين پاڪستان کي گھڻو ڪجهه ڏنو آهي.

بينڪ برقرار آهي، وفاق جي علامت پي پي پي نون ليگ سان ملي ڪري پاڪستان بچائي ورتو آهي. هن ملڪ جا سڀئي ادارا احترام جوڳا آهن. تنقيد هر ڪنهن جو حق آهي، پر اهو حق ڪنهن کي به حاصل ناهي ته هو تاريخ کي مسخ ڪري. سنڌ، پنجاب، بلوچستان، پختونخواهه، گلگت بلستان ۽ ڪشمير وائي پاڪستان جي وفاق وسيلي ئي جيئرا رهي سگهن ٿا. پاڙيسري ملڪن سان دوستائون نائن جي رسم به پي پي پي جي سوکڙي آهي، ڀٽي صاحب نه رڳو ”اسلامي بلاڪ“ جو سڏ ڏنو پر چين جهڙي طاقتور ملڪ سان هماليه جهڙي سگهاري دوستي جوڙي، انهيءَ تسلسل ۾ ايران، سعودي عرب ۽ چين اسان سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي بيٺا آهن سا به مهرباني ڀٽو ازم جي آهي. ڀٽو ازم جي فلاسافي ئي اڄوڪي عوامي سياست جو مقبول تعارف آهي.

اها سنڌيائي بينظير ڀٽو ئي هئي جنهن

رهندي آهي، تنهن کي ڪلي برداشت ڪرڻ هڪ دانشور جو ئي ڪم آهي. ساڳي جُلهه بلاول ڀٽو زرداريءَ تي به ٿئي پئي. ريننگ ميڊيا کي پاڪستانين جي رڳن ۾ ڊوڙندڙ ان انسان دوستيءَ جي پروڙ ناهي جيڪا ڪراچيءَ کان ڪشمير تائين مين محبت ۾ جرڪي پئي. سنڌ جي لطيفي ڏعا هڪ ئي آهي:

سائيم سڌائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست مٺا دلدار عالم سڀ آباد ڪرين.

1970ع کانپوءِ نئين پاڪستان جي پيڙهه ڀٽو ازم وڌي جنهن کي چورائڻ جي گهڻي ڪوشش ڪئي وئي پر اها سابق صدر آصف علي زرداريءَ جي دانشمندي چڱي جو هن ”نيا پاڪستان“ جي شوشي تي بند ٻڌو.

ميڊيا جي فالت لائن اها آهي ته هوءَ عوام جي ڏڪن ڏوجهرن کي هاءِ لائٽ نٿي ڪري، رڳو سياستدانن جي ڪردار کڻي ۾ پوري آهي. اهڙي ڪار ڪا ته دانشمندي آهي جو سنڌ پاڪستان ۾ پي پي پي جو ووت

انگريزن خلاف پهرين بغاوت

لعل بخش سولنگي

1895-96ع ۾

پير صاحب پاڳارو
اول سنڌ ۾ انگريزن
خلاف بغاوت جو
اعلان ڪري آزاديءَ
جي ويڙهانند ۾
ڪوڏي پيو. اها

حُرن جي انگريزن خلاف پهرين بغاوت هئي. انگريزن خلاف اعلانيل انهيءَ تحريڪ انگريزن جو جيئڻ جنجال ڪري ڇڏيو، بچو خاصخيلي پنهنجي ساٿي پير بخش وساڻ ۽ ٻين ساٿين سان گڏجي مڪي پيلي کي مرڪز بنائي انگريزن خلاف هٿياربند ڪارروايون ڪرڻ لڳو. انگريزن خلاف حرن جي آزاديءَ جي تحريڪ 13 سال هلندي رهي، جنهن انگريزن جون مٿيون منجهائي ڇڏيون. انگريزن آزاديءَ جي هن تحريڪ کي ختم ڪرڻ لاءِ بي پناه طاقت ۽ قوت جو استعمال ڪيو. جديد هٿيارن ۽ جاسوسيءَ جي نيت ورڪ جو استعمال ڪندي تحريڪ جي سرگرم اڳواڻن کي گرفتار ڪري جيلن ۾ بند ڪيو ۽ سندن زرعي زمينون ضبط ڪري. حُرن کي لوڙهن ۾ قيد ڪري رکيو ويو. ■

وطن تان جان فدا ڪئي پر عوام ۽ وطن کان منهن نه موڙيو. اها ئي سنڌيائي هئي جنهن ويمن بينڪ سميت عورتن کي اڪيچار حق ڏنا.

قائد اعظم کان وٺي قائد عوام ذوالفقار علي ڀٽو تائين، سنڌراڻي شهيد محترم بينظير ڀٽو کان ضمير جي قيدي سابق صدر آصف علي زرداريءَ تائين سنڌين پاڪستان کي گهڻو ڪجهه ڏنو آهي.

پي پي پي سنڌ سرڪار جي هاڪ هاڻي ادبي ۽ ثقافتي ميلن ملاڪڙن وسيلي پوري پاڪستان سميت سڄي دنيا ۾ پکڙجي رهي آهي. اها قيادت به سنڌ جي راڄ ڌاني شهر ڪراچيءَ جي آرٽس ڪائونسل آف پاڪستان، ڪراچيءَ کي ملي جتان پاڪستان لٽريچر فيسٽول جي قافلي لاهور اڏام ڪئي، اڳتي قدم دٻي، ڪئينيڊا، آمريڪا ڏي آهن. سنڌ ۾ رهندڙن اردو، سنڌي، بلوچي، سرائيڪي، گجراتي، ميمڻي، پشتون، پنجابين کي عالمي اردو ڪانفرنس وسيلي هڪ پليٽ فارم تي آندو تنهن جو ڪريڊٽ به پي پي پي سنڌ سرڪار کي ڏجي جنهن اُڄڙيل ۽ ويران ڪراچي آرٽس ڪائونسل تي هٿ رکي کيس رنگن جو گلدستو بڻائي ڇڏيو.

23 مارچ من مان ڪدورت ڪڍي دل جي سچائيءَ سان هيءَ حقيقت مڃڻ جو ڏينهن آهي ته پاڪستان ناهي ته ڪجهه به ناهي.

پاڪستان زنده باد. ■

23 مارچ 1940 جو نھراءَ، نئين ملڪ جي آزادي جو بنياد

الله بخش راڻوڙ

آزادي اهڙو ميوو آهي،
جيڪو انتهائي ميناج وارو
ٿيندو آهي، جيڪڏهن گڏيل
آزادي جو تصور هجي ته ان
کان وڌيڪ خوبصورت ڳالهه
ٿي نٿي سگهي، ننڍي کنڊ
جي مسلمانن به گڏيل طور
الڳ ڊيس جي ڳالهه ڪئي ۽
ان کي ساڀيان ڪيو، ان
خواب جي ساڀيان ۾ آساني
انگريز سرڪار پاڻ پيدا

حالتن مان فائدو وٺندي هندستان کي آزاد
ڪرائڻ جي جدوجهد تيز ڪري ڇڏي.
مسلمان ڪانگريسي وزارت واري دور ۾ ٿيل
ظلم ۽ زيادتين کان بخوبي واقف هئا. تنهن
ڪري هو ڪنهن به صورت ۾ انهي لاءِ تيار نه
هئا ته انگريز ويڇو وقت اقتدار انهن جي
حوالي ڪري وڃن، تنهن ڪري مسلم ليگ
مارچ 1940ع ۾ اجلاس سڏايو ته جيئن
مستقبل جي حڪمت عملي ٺاهي وڃي،
مسلمانن اهو بخوبي ڄاتو ٿي ته ڪانگريسي

ڪئي، جيڪا عالمي جنگين جي ڪري
ڏهري ٿي وئي هئي. ٻي عالمي جنگ اصل
انگريزي سلطنت جي زوال جي شروعات
هئي، هي جنگ جيڪا 1939 کان 1945 تائين
جاري رهي، ان دوران دنيا جا تمام گهڻا ملڪ
برطانوي راڄ کان آزاد ٿيا، ننڍي کنڊ جي
آزادي لاءِ ان کان اڳ ئي جدوجهد شروع ٿي ۽
1945 آزادي جي ويجهڙائي وارو سال هو.
ڪانگريس جڏهن ڏٺو ته انگريز ٻي مهاڀاري
لڙائي جي ڪري مشڪل ۾ ڦاسل آهي ته

جي مفادن جي حفاظت نٿي ٿي سگهي. مسلمانن جي مفادن جو تحفظ صرف هن طرح ٿي سگهي ٿو ته هندستان کي هندو ۽ مسلم انڊيا ۾ ورهايو وڃي. هندو-مسلم مسئلي جو صرف اهڙي حل آهي. جيڪڏهن ٻيو ڪو حل مڙهيو ويو ته مسلمان اهو ڪنهن به صورت ۾ قبول نه ڪندا.

تقرير جاري رکندي قائد اعظم واضح لفظن ۾ اعلان ڪيو ته ”اسلام هڪ مڪمل ظابط حيات آهي، جنهن کي هندومت ۾ ضم ڪري نٿو سگهجي.“ پاڻ وڌيڪ چيائين ته ”هندستان کي هڪ ملڪ جي بدران وڏو ڪنڊ چوڙ وڌيڪ مناسب ٿيندو، ڇاڪاڻ ته جاگرافيائي لحاظ کان هي علائقو تمام وڏو آهي ۽ هتي هڪ نه پر ڪيتريون ئي قومون آباد آهن.“ هن ملڪ لاءِ ڪو به آئيني منصوبو ان وقت تائين قابل عمل نه ٿيندو ۽ نه وري مسلمانن لاءِ قابل قبول هوندو، جيستائين ان جي ترتيب ۾ هيٺيون طريقو اختيار نه ڪيو ويندو.“ جاگرافيائي حيثيت سان تعلق رکندڙ مختلف ايڪن جي اهڙي طرح وحدت قائم ڪجي، جو ضرورت وقت علائقائي تبديلي سان اهڙي شڪل اختيار ڪن جو جن علائقن ۾ مسلمان عددي اعتبار کان اڪثريت ۾ آهن (جيئن اتر اولهه ۽ اتر اوڀر وارن علائقن ۾) انهن کي گڏي آزاد ملڪ وجود ۾ آڻجي، جنهن ۾ شامل ٿيندڙ رياستون خودمختيار ۽ آزاد هونديون.“

راج سان مسلمانن جي تهذيب، ثقافت، تاريخ، ٻولي ۽ مذهبي قدرن ايستائين جو هتان جي رهواسين جي الڳ وجود جو به خاتمو ٿي ويندو. ان ڪري 23 مارچ 1940ع جو ڏينهن پاڪ-هند جي تاريخ جو هڪ اهم ڏينهن آهي، ڇاڪاڻ ته انهي ڏينهن تي هندستان جي مسلمانن پهريون ڀيرو باقاعدي پنهنجي لاءِ ڌار وطن جو مطالبو ڪيو.

22 مارچ 1940ع تي لاهور جي مشهور منتو پارڪ ۾ جنهن کي اڄڪلهه اقبال پارڪ جو نالو ڏنو ويو آهي، آل انڊيا مسلم ليگ جو 3 ڏينهن وارو ساليانو اجلاس شروع ٿيو. جنهن ۾ هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ کان 50 هزارن کان به وڌيڪ نمائندن شرڪت ڪئي ۽ ان اجلاس جي صدارت قائد اعظم محمد علي جناح ڪئي. اجلاس کي خطاب ڪندي، قائد اعظم محمد علي جناح واضح طور قوميت جي وضاحت ڪندي چيو ته ”هندو ۽ مسلمان ٻه فرقا نه، پر ٻه قومون آهن. انهيءَ ڪري هندستان ۾ پيدا ٿيندڙ مسئلا فرقيواراڻا نه پر عالمي نوعيت جا آهن. هندستان جا مسلمان آزادي چاهين ٿا، پر اهڙي آزادي نه، جنهن ۾ هو ڪنهن جا غلام بنجي وڃن. هتي اولهه جي طرز جي جمهوريت ڪامياب نٿي ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته هندستان ۾ صرف هڪ قوم نٿي رهي. جيئن ته هندو اڪثريت ۾ آهن، ان جي ڪري ڪنهن به آئيني تحفظ سان مسلمانن

1947ع تي اسلامي ملڪ پاڪستان وجود ۾ آيو. پاڪستان قائم ٿيڻ واري تاريخي حادثو نه هو ۽ نه ئي ڪو رڳو سياسي فتح، پر هيءَ جدوجهد هندستان جي مسلمانن جي پنهنجي الڳ وجود کي باقي رکڻ جي سخت خواهش جو نتيجو هو. درحقيقت قائد اعظم جي قيادت ۾ ننڍي کنڊ جي مسلمانن پاڪستان ناهي پنهنجي تهذيب، مذهبي قدرن ۽ ثقافت کي بچائي ورتو. نه ته گڏيل هندستان ۾ مسلمانن جو اهوئي حشر ٿئي ها، جيڪو اسپين ۾ مسلمانن جو ٿيو.

انهيءَ ٺهراءَ جي پس منظر ۾ گهڻائي واقعا بيان ڪري سگهجن ٿا پر انهن سڀني ۾ ظاهري طور اثراتو سبب اهو هو ته مسلمانن کي پنهنجي ديني روايتن تي صحيح نموني عمل ڪرڻ لاءِ جدا وطن جي ضرورت محسوس ٿي ۽ هنن مطالبو ڪيو ته هندستان ۾ جن علائقن ۾ مسلمانن جي اڪثريت آهي، اتي کين خودمختيار حڪومت جو حق ڏنو وڃي، ان ڏس ۾ ان وقت جي اقتصادي پرماريت ۽ معاشي بدحالي جي سببن کي به نظر انداز ڪري نه ٿو سگهجي.

برطانوي هندستان هڪ طرف جاگرافيائي طور مختلف حصن ۾ ورهايل ملڪ هو ته ٻئي طرف هتي جيڪو عالم آباد هو، سو تاريخي پسمنظر، عقيدن، رسم و رواج ۽ تهذيب ۽ تمدن جي روايتن موجب گهڻين ئي قومن ۾ ورهايل هو. ننڍي کنڊ ۾ ٻه

قائد اعظم محمد علي جناح نظريه پاڪستان جي وڌيڪ وضاحت ڪندي چيو ته ”هندن ۽ مسلمانن جو تعلق ٻن مختلف ۽ جدا فلسفن، معاشرتي رسمن ۽ رواجن ۽ ادب سان آهي. اهي نه ئي هڪ ٻئي ۾ شاديون ڪري سگهن ٿا، نه هڪ ٻئي سان گڏ ڪائين پيئن ٿا، سندن تعلق مختلف تهذيبن سان آهي، انهن جا هڪ ٻئي جي ابتڙ نظريا ۽ تصور آهن. سندن قومي هيرا الڳ آهن. سندن داستان به مختلف آهن. عام طور هڪ قوم جنهن کي قومي هيرو ڪوئي ٿي، ٻي قوم ان کي پنهنجو دشمن سڏي ٿي. انهن ٻنهي جدا قومن کي جيڪڏهن هڪ واحد ملڪ ۾ جڪڙيو ويندو ته هڪ قوم عددي طور اقليت ۾ رهندي ۽ ٻي اڪثريت ۾، ان ڪري اختلاف وڌندا رهندا. قوم جي هر وصف جي لحاظ کان مسلمان هڪ قوم آهن. وٽن پنهنجو وطن، پنهنجو علائقو ۽ پنهنجي مملڪت هئڻ گهرجي.“

لاهور جي ٺهراءَ تي هندن طنز ڪئي ۽ ڪاوڙ جو اظهار ڪيو. پر هندستان جا مسلمان قائد اعظم جي قيادت ۾ منزل مقصود حاصل ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌندا رهيا. انهيءَ يقين سان ته منزل ويجهي آهي، اهڙي طرح مسلمانن پنهنجي اتحاد ذريعي ثابت ڪري ڏيکاريو ته سندن هڪ مطالبو آهي يعني پاڪستان حاصل ڪرڻ. نيٺ قائد اعظم جون ڪوششون ڪامياب ٿيون ۽ 14 آگسٽ

وڌندي رهي، سياسي طور مسلم ليگ جي نالي سان هڪ هندستان سطح تي جماعت بڻائي ويئي ۽ سماجي سڌارن ۽ فلاح خاطر مڙجيم محمدي ۽ ’مسلم تعليمي ڪانفرنس‘ قائم ڪيون ويون، جن جا اجلاس ملڪ جي مختلف شهرن ۾ ڪوٺائي سياسي ۽ سماجي سجاڳي جي جذبن کي اڀاريو ويو. جڏهن قومن ۽ آزادي، ثقافت ۽ تهذيب جي حفاظت ۾ تمدني اصلاح جو جذبو جاڳي ٿو ته هر فرد جو قدم اڳتي ئي وڌندو رهندو آهي. سنڌ ۾ آزادي جي ان تحريڪ جلد پذيرائي ماڻي، ملڪ ۾ سياسي سجاڳي ۾ واڌارو آيو. جيئن علم پکڙجندو رهيو مسلمانن کي پنهنجي ماضيءَ جي ڪمزورين، فقهي اختلافن ۽ آڳاٽن حاڪمن جي غلطين جي ازالو جي فڪر اچي سوگهو ڪيو. مناظرن ۽ منافرت جي ٻين طريقن سبب هتان جي سماجي ستاءُ ۾ خطرناڪ ڌار پئجي ويا هئا، عقيدن ۽ مسلڪن جي اختلافن ماڻهن کي منجهائي وڌو. ملڪي انتظام ۾ آڱرين تي ڳڻڻ جيترا ماڻهو هئا. واپار تي قبضو ۽ سماجي زندگيءَ تي غلبو غيرن جو ٿي ويو. هي ظاهري ناڪامي جو ٽيون دور هو، جيڪو شدت ۽ اثر ۾ نهايت خطرناڪ هو.

قائداعظم محمد علي جناح فوري طور مسلمانن کي متحد ڪرڻ ۾ مصروف ٿي ويو، هو پنهنجي ديانت ۽ امانت سبب اڳ ئي مڃيل اڳواڻ هو. هن پنهنجي سياسي سمجهه

وڌيون قومون آباد هيون، هڪ قديم قوم هئي، جيڪا مٿيپيد، سماجي قدرن، وهمن ۽ وسوسن ۽ ڏند ڪٿائي تمدني ورثي جي مالڪ هئي ۽ ان فلسفي کي پڪيڙڻ ۽ رواج ۾ آڻڻ لاءِ ڪوشش ڪري رهي هئي. ٻئي پاسي مسلمان هئا، جيڪي سندن پيٽ ۾ هڪ شاندار تمدن ۽ آفاقي مذهب جا پوئلڳ هئا. منجهن نسلي فخر، اوچ نيچ جو تصور پرماريت ۽ ڏاڍ ڪنهن به صورت ۾ اهميت نه رکندو هو، بس هڪڙي ئي الله جي بندگي، رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم جي اطاعت ۽ نيڪي جي دعوت سندن زندگيءَ جو مقصد هو. مسلمانن الڳ وطن لاءِ آڳاٽي وقت کان ئي ڪوششون ورتيون. مسلم مفڪرن سان گڏوگڏ ڪن برطانوي سياستدانن، هندو اڳواڻن ۽ پائدار اجتماعي مفادن جي نظريي جي مبلغن، ان وقت جي حڪمرانن کي وقت به وقت صلاح مشورو ٿي ڏنو ته ملڪ جي هندو-مسلم مسئلي جو آئيني حل ٺهڻي وڌين قومن جي عليحدگيءَ ۾ ئي لڪل آهي. تحريڪ آزاديءَ جي سلسلي ۾ مسلمانن جي هلچل جو آغاز بالاڪوٽ واري لڙائي (1831ع) سان ٿيو ۽ 1857ع وارو ٽڪراءُ ۽ آزاديءَ جي تڙپ واري باهه پٽڪي پئي. ان کان پوءِ ايڪٽ بيڪٽ اهڙا ٻيا به حادثا پيش آيا جن جدوجهد کي تيز ڪيو.

اسان جي عالمن ۽ سالڪ درويشن به زماني جي رمز کي پروڙيو، قوم آزاديءَ طرف

جي صدارت هيٺ ڪراچي ۾ ٿيو ۽ جنهن ۾ هڪ جامع ٺهراءَ جي ذريعي مسلمانن جي لاءِ هڪ جدا وطن جو مطالبو پيش ڪيو ويو. ڪانگريسي اقتدار هيٺ آيل ستن صوبن ۾ مسلمانن تي جيڪي سماجي ۽ ثقافتي زيادتيون ڪيون پئي ويون، انهن جي خلاف سخت احتجاج بلند ڪيو ويو. آڪٽوبر 1938ع ۾ قائداعظم، ڪن قومي اڳواڻن سان گڏجي سکر، لاڙڪاڻي، جيڪب آباد ۽ نوابشاهه جو دورو ڪري، سنڌ اسيمبليءَ ۾ مسلمان ميمبرن وچ ۾ اتحاد کي زور وٺائڻ جي ڪوشش ڪئي. اهڙي طرح سر سلطان محمد آغا خان مرحوم ۽ ٻين برڪ مسلمان اڳواڻن پنهنجي پنهنجي دائره اثر ۾ انهيءَ مطالبي جي اهميت ۽ ضرورت جو پرچار ڪيو. حاجي سر عبدالله هارون عام جلسن، خطن ۽ قاصدن ذريعي ان جي وسيع پيماني تي تشهير ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ ڏکڻ ايشيا جي مسلمانن جي ذهن ۾ هڪ جدا ۽ آزاد وطن جو تصور، روشن تصوير جي روپ ۾ سامهون آيو. قائد اعظم ان وقت جي پنجاب سرڪار جي مخالفت جي باوجود لاهور ۾ 22، 23 ۽ 24 مارچ تي مسلم ليگ جو عام اجلاس طلب ڪيو. هيءُ اجلاس مسلمانن جي سياسي قسمت لاءِ فيصلاتو ثابت ٿيو. هي لاهور جو ٺهراءَ هو، جنهن کي تبديل ڪري پاڪستان جي ٺهراءَ جو نالو ڏنو ويو. ■

۽ فڪر کي عمل ۾ آڻي مسلمانن ۾ اتحاد پيدا ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون. حڪومت هند جي ايڪٽ 1935ع هيٺ، 1937ع ۾ سڄي ملڪ ۾ عام چونڊون ٿيون ۽ اهڙي طرح ملڪ ۾ نئين سياسي جاڳرتا ۽ خودشناسيءَ جو جذبو پروان چڙهيو. ظاهري طور هنن چونڊن ۾ مسلمانن کي بحیثیت هڪ قوم، ڪو سياسي فائدو ته حاصل نه ٿيو پر سجاڳيءَ جي جيڪا لهر هلي چڪي هئي، ان جو اثر سڄي ملڪ ۾ نمايان هو. ڪانگريس يارهن مان ستن صوبن ۾ پنهنجي حڪومت ٺاهڻ ۾ ڪامياب ٿي. بنگال ۽ پنجاب جا اڳواڻ قائد اعظم جي قيادت کي تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا ۽ سرحد ۾ ڪانگريسي مسلمان اقتدار ۾ هئا، باقي سنڌ صوبو هو، جيڪو غير يقيني مستقبل ڏانهن قدم وڌائي رهيو هو. ملڪ کي سياسي هلچل جي انهيءَ دور ۾ مسلم مطالبي جي اهميت ۽ تقويت خاطر، علامه اقبال مثبت ۽ اثرائتو ڪارنامو سرانجام ڏنو. هن قائداعظم ڏانهن تاريخي نوعيت وارا سياسي سوچهه پوڄهه وارا خط لکيا، جن ۾ مسلمانن جي ديني، تهذيبي ۽ تمدني عروج ۽ زوال جو داستان بيان ڪرڻ سان گڏوگڏ مسلمانن جي صحيح نصب العین ۽ اسلام جي حقيقي تعليم تي عمل ڪرڻ جو جامع ۽ قابل عمل پروگرام ڄاڻايل هو.

سنڌ صوبائي مسلم ليگ جو آڪٽوبر 1938ع وارو اجلاس هو، جيڪو قائد اعظم

23 مارچ 1940ع: قراردادِ پاڪستان

نورافشان

فيصلو ڪيو ويو هو ۽ برطانوي هندستان جي آئيني حدن ۾ رهندي اهو مطالبو ڪيو ويو هو ته:

”آل انڊيا مسلم ليگ جي هيءَ اجلاس نهايت غور ۽ فڪر کان پوءِ جيڪو جاگرافيائي اعتبار سان هڪ ٻئي سان مليل علائقن جي صورت ۾ حدبنديءَ ۾ هجي ۽ ضرورت آهر ان ۾ اهڙيءَ ريت متاستا ممڪن هجي ته جتي جتي مسلمانن جي اڪثريت تعداد جي لحاظ سان هجي، جهڙوڪ هندستان جا اتر اولهان ۽ اوڀريان علائقا انهن کي آزاد رياستن جي صورت ۾ ملايو وڃي ۽ ان ۾ شامل ٿيندڙ وحدتون خودمختيار ۽ حڪميت رکندڙ هجن.“

قرارداد لاهور ۾ هڪ آزاد ۽ خودمختيار پاڪستان جو تصور ڪٿي به ناهي پر اپريل 1946ع ۾ قراردادِ دهليءَ ۾ پهريون ڀيرو اهو طئي ڪيو ته هي آزاد مسلم رياستون هندستان کان ڌار هڪ واحد ۽ مقتدر رياست پاڪستان هونديون. ان وقت تائين مسلم ليگ وٽ سڄي هندستان جي مسلمانن جي نمائندگي هئي

قرارداد هڪ اهڙو اصطلاح آهي جنهن ۾ ڪنهن خاص صورتحال جي حل جو ڪاٿو ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي. عام طور ڪنهن مامري جو حل هوندو آهي. 22 مارچ کان 24 مارچ 1940ع ڌاري لاهور جي منتو پارڪ ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جي تن ڏهاڙن واري سالياني گڏجاڻيءَ جي پڄاڻيءَ تي اها تاريخي قرارداد منظور ڪئي وئي جنهن جي بنياد تي مسلم ليگ ننڍي کنڊ ۾ مسلمانن لاءِ ڌار وطن جي حاصلات لاءِ تحريڪ شروع ڪئي ۽ ستن ورهين کانپوءِ پنهنجو مطالبو منظور ڪرائڻ ۾ سوڀ ماڻي. هيءَ آل انڊيا مسلم ليگ جو 27هون ساليانو اجلاس هو جنهن جي صدارت قائداعظم محمد علي جناح ڪئي هئي. ان تاريخي اجلاس ۾ بنگالي ليڊر مولوي فضل الحق 24 مارچ 1940ع تي هڪ ٻئي جي صلاح مشوري سان قرارداد پيش ڪئي جا تاريخ ۾ پهريان قرارداد لاهور ۽ پوءِ قرارداد پاڪستان جي نالي سان مشهور ٿي. هن قرارداد ۾ ننڍي کنڊ جي مسلمانن جي سياسي نصب العين جو

نالو ڏئي پنهنجو نصيب العين قرار ڏنو.
قرارداد جو مڪمل متن:

- (1) آل انڊيا مسلم ليگ جو هيءُ اجلاس آئيني مسئلن تي 27 آگسٽ 17 ۽ 18 سيپٽمبر، 22 آڪٽوبر 1939ع، 3 فيبروري 1940ع جي قراردادن جي روشنيءَ ۾ اها گهر ٿو ڪري ته گورنمينٽ آف انڊيا ايڪٽ 1935ع ۾ شامل وفاق جي تجويز هن ملڪ جي مخصوص حالتن ۾ مڪمل طور تي نامناسب ۽ عمل جوڳي ناهي.
- (2) ڪوبه آئيني منصوبو هن ملڪ ۾ عمل جوڳو يا مسلمانن لاءِ قبوليت جوڳو نه هوندو جيستائين جاگرافيائي طور لاڳاپيل اڪائين جي حدبندي نه ڪئي وڃي. اهڙن علائقن ۾ جتي مسلمان عددي طور تي اڪثريت ۾ آهن جهڙوڪ هندستان جا اترين اولهان ۽ اوڀرڀاڻ علائقا، تن کي ”آزاد رياستن“ جي شڪل ڏني وڃي جن ۾ سڀئي اڪائيون آزاد ۽ خودمختيار هجن.
- (3) دستور ۾ مسلم اڪائين ۽ خطن ۾ غير مسلم اقليتن ۽ ٻين علائقن جي مسلم اقليتن جي مذهبي، ثقافتي، اقتصادي، سياسي، انتظامي ۽ ٻين حقن ۽ مفادن جي تحفظ لاڳاپيل مشاورت سان مناسب ۽ ڪارائتا اپاءُ وٺڻ جي ضمانت ۽ خطري ڏني وڃي.
- (4) آئين ۾ اها گنجائش رکي وڃي ته مسلم

جيڪا 1945-46ع جي چونڊن ۾ حاصل ٿي هئي.

1930ع جي ڏهاڪي تائين مسلمانن کي ڌار وطن ٺاهڻ جو خيال نه آيو هو. ان وقت ڪنهن جي وهم گمان ۾ به نه هو ته انگريز ڪڏهن هندستان مان هليا ويندا. هونءَ ته ان دور ۾ هندن پاران انگريزن خلاف آزاديءَ جو مختلف تحريڪون اوج تي هيون پر هندو اڪثريت انگريزن جي وفادار هئي ۽ ان ئي نظام ۾ پنهنجي عافيت ۽ پلائي جاڻيندي هئي، ايستائين جو 1930ع ۾ اله آباد جي مسلم ليگ اجلاس ۾ پهريون ڀيرو علامه اقبال جو هاڻوڪي پاڪستان جو تصور پيش ڪيو ويو. اهو به برطانوي حدن اندر هو. قرارداد لاهور کي ”قرارداد پاڪستان“ جو نالو آل انڊيا مسلم ليگ جي مخالف وطن پرست مسلمان سياسي اتحاد آل انڊيا آزاد مسلم ڪانفرنس پنهنجي اپريل 1940ع جي جلسي ۾ ڏنو هو، جنهن تي هندو پريس سخت چڙ ظاهر ڪئي هئي، ان جو ڪارڻ اهو هو ته 1933ع ۾ چوڌري رحمت عليءَ جڏهن هندستان ۾ 15 خالي مسلمان رياستون ”پاڪستان“ جي نالي سان جوڙيون ته سندن وڏي توڪ بازي ڪئي وئي. ايتري قدر جو مسلم ليگي حلقن به چوڌري صاحب کي سنجيدگيءَ سان نه ورتو. هندو پريس جي اهڙي دشمنيءَ واري تنقيد جي ضد ۾ اچي مسلم ليگ 1941ع ۾ ايندر گڏجاڻيءَ ۾ ”قرارداد لاهور“ کي ”قرارداد پاڪستان“ جو

دفعو ”يوم جمهوريه“ ملهايو ويو. 1960ع کان پاڪستان ۾ هر سال سرڪاري طور تي 23 مارچ تي فوجي سگه جو مظاهرو ڪيو ويندو آهي پر هن سال 2023ع کي سادگيءَ سان ملهايو ويندو ته جيئن منهن زور مهانگائيءَ کي منهنجي ڏئي سگهجي، هونئن 23 مارچ تي اسلام آباد ۾ ٽيندڙ مرڪزي تقريبن ۾ ملڪ جون اهم شخصيتون ڪنهن ٽينديون آهن ۽ فوجي مظاهرن کي ڪليل اک سان ڏسي فضائي، بري ۽ نيويءَ جي مضبوط جتي کي سلامي پيش ڪندا آهن.

23 مارچ جو ڏهاڙو اسان کي پنهنجي جمهوري حقن جي شعور سان گڏ معاشري ۽ وطن پاران پاڻ تي فرض ذميوارين کي به پورو ڪرڻ جو موقعو فراهم ڪري ٿو. هن دنيا ۾ مذهب-پوليون-رنگ پٽاڻي آهن ته پوءِ هر رنگ جي سرهاڻ کي چونه روح ۾ اوتي ڇڏجي.

23 مارچ جو ڏهاڙو اسان پاڪستانين کي ياد ٿو ڏياري ته هڪٻئي سان محبت ۽ هڪ ٻئي جي ثقافت ۽ تهذيب جو احترام ٿي اسان کي جڳ ۾ جيتاري سگهي ٿو.

23 مارچ پاڪستانيت جي اُن وقار ۽ شان کي جيٽارڻ جو نالو آهي، جنهن ۾ موتين جون سڀئي لڙيون هڪ ٻئي سان پوتل هونديون آهن. اهڙي سڀاڳي رت ۾ پوءِ چونه ڇٽجي: پاڪستان زنده باد ■

علائقا دفاع، پرڏيهي مامرن، اچ وڃ جي وسيلن ۽ رابطن تي عملدرآمد ۽ ٻين مامرن جي اختيارن تي به سوچ مائي سگهن.

قرارداد ۾ چيو ويو هو ته انهن علائقن منجهه جتي مسلمانن کي عددي اڪثريت حاصل آهي جهڙوڪ هندستان جا شمال مغربي ۽ شمال مشرقي علائقا، تن کي هڪ جاءِ ڪري انهن ۾ آزاد مملڪتون قائم ڪيون وڃن جن ۾ شامل يونٽن کي خودمختياري ۽ حاڪميت اعليٰ حاصل هجي.

قرارداد لاهور جو اردو ترجمو مولانا ظفر علي خان پيش ڪيو ۽ ان جي تائيد ۾ چوڌري خليق الزمان، خان اورنگزيب خان، حاجي سر عبدالله هارون، نواب اسماعيل خان، قاضي محمد عيسيٰ، بيگم مولانا محمد علي جوهر، آءِ آءِ چندريگر ۽ ٻين مسلم اڪابرن تقريرون ڪيون.

”قرارداد پاڪستان“ جي ياد ۾ پاڪستان جي قيام کان 1955ع تائين ڪڏهن به 23 مارچ جو ڏهاڙو ”يوم پاڪستان“ طور ملهايو نه ويو. 1956ع جي پهرئين آئين جي منظوريءَ جي خوشيءَ ۾ پهريون ڀيرو 23 مارچ 1956ع تي ”يوم جمهوريت“ ملهايو ويو. اهو ڏينهن قومي موڪل جو ڏهاڙو قرار ڏنو ويو. ايندڙ ورهين يعني 1957ع ۽ 1958ع ۾ به اهو ڏن ملهايو ويو پر جڏهن آڪٽوبر 1958ع ۾ مارشل لا لڳو ته 23 مارچ 1959ع تي آخري

قراردادِ پاڪستان ۽ آزاديءَ جو وچن

قربان حسين

اڪثريت توڙي اقليت وارا فرقا هڪ ئي رشتي ۾ پوئجي ويا. رياست ۾ هڪ جهڙا شمار ڪيا ويا.

رنگ نسل ذات پات چوت ڇات زبان خاندان جا سارا ويڇا ۽ امتياز ختم ٿي ويا، ڇاڪاڻ ته جيستائين مسلمانن جو تعلق آهي انهن ۾ ڪيئي گروه آهن: پٺاڻ، پنجابي، بلوچ، سنڌي، وغيره. ان طرح هندن ۾ برهمڻ، ڪٽري، ويش ۽ شورو، ان کان علاوه

23 مارچ اهو عظيم ڏينهن آهي جنهن تي قراردادِ پاڪستان پيش ڪئي وئي. اقوام عالم تي نظر رکون ته ان جا ڪجهه مهينا ڏاڍا اهم هوندا آهن ۽ پاڪستان جي تاريخ ۾ مارچ جو مهينو به وڏي اهميت رکي ٿو. انهيءَ مهيني ۾ 23 مارچ جو اهو عظيم ڏينهن به آهي، جڏهن انگريز جي غلاميءَ کان نجات لاءِ قراردادِ پاڪستان منظور ڪئي وئي. ياد رکڻ گهرجي ته وقت گذرڻ سان

بنگالي، مدراسي وغيره
اختلاف موجود هئا.

اوهان مون کان اهو
سوال ڪيو ته پوءِ مان ته
اهو چوندس ته
پاڪستان جي آزادي
جي رستي ۾ سڀ کان
وڏي رڪاوٽ اهائي فرقو
بندي هئي. اها فرقو بندي
۽ نسل پرستي پاڪستان
جي آزادي ۾ خونريزي
پڪيڙڻ جو سبب بڻي.

مزاحمت ڪئي، تنهن مزاحمت ۾ ڪجهه
پوليس وارا زخمي ٿيا ۽ 50 کان مٿي
خاڪسارن شهادت ماڻي. ان ۾ اها راءِ قائم
ٿي ته آل انڊيا مسلم ليگ جو اجلاس ملتوي
ڪيو وڃي تنهن تي قائداعظم چيو ته اجلاس
پنهنجي تائيم تي ضرور ٿيندو.

ان راءِ کي عملي جامو پهراڻڻ لاءِ
قائداعظم 21 مارچ تي لاهور پهتو ۽ اعلان
ڪيائين ته اجلاس ۾ ڪجهه غير معمولي
فيصلا ڪيا ويندا. ان اعلان کانپوءِ ماڻهن ۾
مختلف ڳالهين ۽ افواه ڦهلجي ويا.

آخرڪار 23 مارچ تي پاڪستان جي
قرارداد منظور ڪرڻ لاءِ اجلاس ڪوٺايو ويو
جنهن ۾ قائداعظم جي تقرير شروع ٿيڻ سان
ٽي سانت چانئجي وئي. سڀ خاموشي سان
تقرير پڙهڻ لڳا. ان تقرير ۾ هن هندو ۽ مسلم
به قومي نظريي جو پڻ ٻڌايو ته هندو ۽ مسلمان

تاريخ ۾ ڪجهه اهڙا واقعا سامهون آيا
جيڪي پنهنجا نشان ڇڏيندا ويا جن جو اثر
سالن تائين محسوس ڪيو ويو. 19 مارچ
1940ع تي لاهور ۾ هڪ واقعو پيش آيو جنهن
۾ پوليس ۽ خاڪسارن ۾ جهيڙو ٿي پيو جنهن
۾ تمام گهڻيون جانيون ضايع ٿيون ۽
ڪيترائي ماڻهو شهيد ٿي ويا.

پنجاب حڪومت ڪيترين ئي
جماعتن تي آئين جي پيڪڙي ڪرڻ تي
پابندي لاڳو ڪري ڇڏي. اهڙي پابندي ۾
خاڪسار به آيا. خاڪسار علامه مشرقي
کانسواءِ ڪنهن جي به نه ٻڌندا هئا، انهيءَ
ڪري خاڪسارن پنهنجي تحريڪ کي
جاري رکيو. اهڙي طرح خاڪسارن جا جوڙا
19 مارچ پريڊ ڪندا لاهور ۾ داخل ٿيا جن کي
پوليس روڪڻ جي ڪوشش ڪئي ته انهن

مسلمانن جي لڳاتار آزادي جي جنگ وڙهندي وڙهندي آخر 14 آگسٽ 1947ع تي پاڪستان وجود ۾ آيو ۽ مسلمانن کي پنهنجي ائٽڪ محنت جو صلوه ۾ مليو جيڪو اڃا اسان آزاد قوم جي حيثيت سان پنهنجي وطن پاڪستان ۾ رهون ٿا ۽ پنهنجي مذهبي آزادي جي حساب سان زندگي گذاريون ٿا. الله جا لک شڪر آهن.

23 مارچ عزم ۽ استحڪام جو ڏهاڙو آهي، جڏهن قائداعظم جي مدبر قيادت هيٺ نهرورپورٽ جي جواب ۾ چوڏهن نڪتا پيش ڪيا ويا جيڪي 23 مارچ جي عظيم ڏهاڙي لاءِ اڳواٽ تياري جو دستاويز ثابت ٿيا. مارچ 1929ع ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جو اجلاس دهليءَ ۾ ٿيو جنهن ۾ نهرورپورٽ کي رد ڪيو ويو. هن اجلاس ۾ قائداعظم محمد علي جناح گڏيل هندستان ۾ مسلمانن جي حقن جي بچاءَ ۽ سندن سياسي، سماجي ۽ تهذيبي وجود جي بقا خاطر 14 نڪتن تي ٻڌل هڪ منشور پيش ڪيو جنهن کي مسلم ليگ ان اجلاس ۾ منظور ڪيو ويو. اهي 14 نڪتا هن ريت هئا:

- (1) ملڪ جو آئين وفاقي هجي ۽ ان ۾ رهيل (Residuary) اختيار صوبن وٽ هجن.
- (2) سڀني صوبن کي خودمختياريءَ جا هڪ جهڙا ۽ هڪ جيترا اختيار ڏنا وڃن.
- (3) ملڪ جي سڀني قانون ساز اسيمبليين ۽ چونڊيل ادارن ۾ اقليتن جي ڪافي ۽

ٻه الڳ قومون آهن، انهن جي رهڻي ڪرڻي الڳ آهي. مسلمانن جي رهڻي ڪهڻي طور طريقا الڳ آهن ۽ هندن جا طريقا الڳ آهن هندو ۽ مسلمان ٻه الڳ مذهب رکن ٿا ۽ الڳ قومون آهن تنهن ڪري جن علائقن ۾ مسلمانن جي گهڻائي آهي اتي مسلمانن کي الڳ رياست ڏني وڃي ۽ جن علائقن ۾ هندن جي گهڻائي آهي اتي هندن کي الڳ ملڪ يعني رياست ٺاهي ڏني وڃي. گهڻي صلاح مشوري کان پوءِ اهو ٺهراءُ منظور ڪيو ويو ۽ پڻ اهو چٽا ڏنو ويو ته اهو ٺهراءُ تمام غير معمولي آهي ۽ ماڻهن کي ان قرارداد کي سمجهڻ لاءِ تائيم ڏنو ويو. ان قرارداد کي اردوءَ ۾ ترجمو ڪرڻ لاءِ مولانا ظفر علي خان جي حوالي ڪيو ويو.

پوءِ ٺهراءُ تي مختلف رخن کان بحث ٿيندو رهيو ته ڪهڙا علائقا مسلمانن جي حوالي ڪيا وڃن ۽ ڪهڙا علائقا هندن جي حوالي ڪيا وڃن. جڏهن بحث مباحثا پڄاڻيءَ تي پهتا ته کليل اجلاس گهراڻن جي ڳالهه ڪئي وئي.

قرارداد پيش ڪرڻ جي ذميواري چوڌري خليق زمان تي رکي وئي. جڏهن ٺهراءُ پيش ڪرڻ جو ڏينهن آيو ته مولوي فضل الحق قرارداد پيش ڪئي. قرارداد تي بحث ڪيو ويو. مختلف ماڻهن ۽ ميمبرن ان تي ۽ بحث ڪيو. آخر قرارداد منظور ٿي وئي ۽ ماڻهن ۾ پاڪستان ٺهڻ جو جذبو اڃا به وڌي ويو

اثرائتي نمائندگي هئڻ گهرجي
پر ڪنهن به صوبي جي
اڪثريت کي اقليت ۾ يا هڪ
جيترائيءَ ۾ تبديل نه ڪيو
وڃي.

(4) هر ڪنهن فرقي جي نمائندگي
الڳ چونڊن وسيلي ٿيندي. ان
شرط تي ته جيڪڏهن ڪوبه
فرقو ڌار چونڊن بجاءِ گڏيل

چونڊون چاهيندو ته اهو ان تي ڇڏيل
آهي.

(5) جيڪڏهن ڪنهن به صوبي جي نئين
سرحد بندي ڪئي ويندي ته ان کان
پنجاب، بنگال ۽ اتر سرحدي علائقا
متاثر نه ٿيندا.

(6) سڀني فرقن لاءِ مڪمل مذهبي آزادي يعني
عقيدي، عبادت، تبليغ، ايسوسيئيشن ۽
تعليم جي آزادي يقيني بڻائي ويندي.

(7) ڪوبه بل ٺهراءُ يا ان جو ڪو حصو ڪابه
قانون ساز اسيمبلي يا چونڊيل ادارو پاس
نه ڪندو جيڪڏهن ان اسيمبليءَ يا
اداري ۾ ڪنهن به فرقي جو $\frac{4}{3}$ حصو ان
کي پنهنجي حق جي خلاف ورزي
سمجهي مخالفت ڪندو.

(8) سنڌ کي بمبئيءَ کان الڳ ڪري ڌار
صوبو ٺاهيو ويندو.

(9) اتر سرحد صوبي ۽ بلوچستان ۾ به
ساڳيا سڌارا آندا وڃن جيئن ٻين صوبن

۾ آهن.

(10) ملڪ جي آئين ۾ اهڙي ست رکي وڃي
جنهن موجب مسلمانن کي ٻين
هندستانين سان گڏ سرڪاري ۽ نيم
سرڪاري ادارن ۾ نوڪرين جو جائز
حصو ڏنو وڃي.

(11) مسلمانن جي تهذيب، تعليم، زبان،
مذهب، ذاتي قانون (Personal Law) خيراتي
ادارن، حڪومت ۽ مڪاني خود حڪومت
ادارن جي مددي گرانٽن متعلق تحفظ ۽
ترقيءَ لاءِ آئين ۾ پورو تحفظ ڏنو وڃي.

(12) صوبائي توڙي مرڪزي حڪومتن جي
وزارتن ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٽيون حصو
مسلمانن هوندا.

(13) صوبائي اسيمبليءَ جي قبوليت کانسواءِ
مرڪزي اسيمبلي ملڪ جي آئين ۾
ڪنهن به ٿيڻ گهٽ ڪرڻ جي مجاز نه
هوندي.

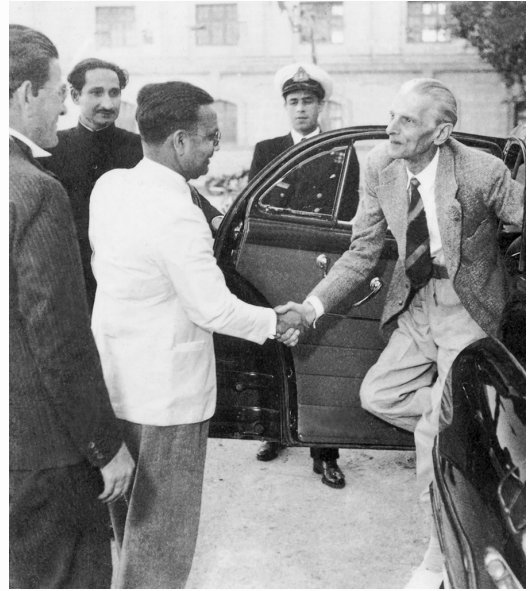

23 مارچ: قيامِ پاڪستان جي باضابطا شروعات

محمد ياسين

جي صورت ۾ رکيو.

ان قرارداد جي روشنيءَ ۾ قائداعظم محمد علي جناح پنهنجي خداداد قابليت، سياسي فهم ۽ فراست ۽ عظيم جرات يقين محڪم ۽ امن سان هڪ نئين ملڪ جو اضافو ڪيو. جيڪو دنيا ۾ برصغير جي مسلمانن جي اشد ضرورت هو. قومي زندگي جا ڪجهه لمحا ڏاڍا اهم هوندا آهن. اهڙو ئي اهم ڏينهن برصغير جي مسلمانن لاءِ 23 مارچ 1940ع تي آيو جڏهن لاهور ۾ بادشاهي مسجد ويجهو وسيع گرائونڊ ۾ لکين مسلمان گڏ ٿيا، ۽ بنگال جي وزيراعليٰ مولوي فضل الحق قرارداد پيش ڪئي جنهن جي تائيد مسلمانن دل جان سان ڪئي، جنهن سان انهن جي قسمت جو پاسو مٽجي ويو. 23 مارچ 1940ع ۾ هندستان جي مسلمانن پنهنجي منزل جو اعلان ڪيو ۽ سڌو سنئون چيو ته هندستان ۾ مسلمانن جي آزاد ملڪ جي جدوجهد جو اعلان ڪريون ٿا. ان تاريخي قرارداد سان آل انڊيا مسلم ليگ جو اجلاس ان نتيجي تي پهتو ته هندستان جي آئيني مستقبل سان صرف اهائي تجويز قبول

پوري دنيا تي نظر رکجي ته پاڪستان هڪ عظيم رياست آهي جيڪا مسلمانن کي ڪنهن تحفي طور خدا جي ذات کان ملي. ان جو مسلمان جيترو شڪر ڪن اهو گهٽ آهي. اهو پاڪستان جيڪو مسلمانن کي آزادي جي تحفي طور مليو، ان جي حاصلات جو بنياد اسان جي وڏن مارچ مهيني جي 23 تاريخ تي انگريزن کان نجات لاءِ قرارداد جي منظوريءَ

جنهن ۾ مسلمانن جي قيادت لياقت علي خان ڪئي ۽ قائداعظم حڪومتي ايوانن ۾ مسلمانن جي سياسي حقن جي لاءِ جنگ وڙهي رهيو هو ۽ پاڪستان جي وجود لاءِ ڪوششون ڪري رهيو هيو.

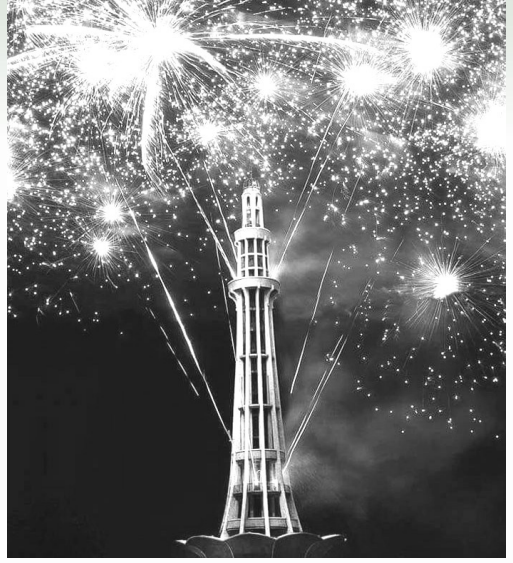
بتي پاسي هندو مسلم فسادات سڄي ملڪ کي وڪوڙي ڇڏيو. انهن فسادن ۾ لکين مسلمان شهيد ۽ بي گهر ٿيا ۽ لکن جي تعداد ۾ مسلمانن جون ملڪيتون ضبط ڪيون ويون. انهن ڏينهن ۾ هندو ۽ مسلمانن جي لڙائي تمام گهڻي وڏي وئي. 3 جون تي تقسيم هند جو اعلان ڪيو ويو. آخرڪار 14 آگسٽ 1947ع تي پاڪستان دنيا جي نقشي تي ظاهر ٿيو، جيڪو مسلمانن جي دلين جو آواز هو. 23 مارچ هر سال مسلمانن کي ان جذبي جي ياد ڏياري ٿو، جيڪو پاڪستان جي وجود جو باعث بڻيو، اچو ته اسان به اهو عهد ڪيون ته پياري پاڪستان جي دنگن ۽ سرحد جي خون جي آخري قطري تائين حفاظت ڪنداسين. جيڪو ملڪ اسان جي وڏن جي تمام اڻٽڪ قربانين سان مليو، ان خاطر خون جو آخري ڦڙو به وهائينداسي. ۽ دشمنن کي پاڪستان تي ميري اک کڻڻ نه ڏينداسين. الله سائين اسان جي پياري ملڪ کي آباد ڪري ۽ پنهنجي حفظ ۽ امان ۾ رکي. آمين.

• وفاق پاڪستان جي گلدستي ۾ رنگارنگ صوبن جا گل سمايل ۽ سجايل آهن. آزاد وطن جو قدر اهو ڄاڻي جنهن جلاوطنيءَ

هوندي جيڪا هي اصول ٻڌائين ٿا. اهي هي آهن ته جيڪي صوبائي سرحدون آهن انهن ۾ ردوبدل ڪري انهن علائقن ۾ آزاد رياست قائم ڪجي جتي مسلمانن جي گهڻائي هجي - اهي علائقا مسلمانن جي حوالي ڪيا وڃن، يعني هندستان جا شمال مغربي ۽ مشرقي حصا جيڪي شامل هوندا انهن کي خودمختياري ۽ اقتدار اعليٰ حاصل هوندو.

23 مارچ جي قرارداد کانپوءِ پاڪستان جو ٺهڻ ضروري ٿي ويو هو ۽ پاڪستان جو بنجڻ فيصلاڻي موڙ تي اچي ويو. قوم کي هڪ واضح نصب العين ملي ويو هو. خوشقسمتي سان قائداعظم جهڙو معتبر سياستدان موجود هو، جنهن جي قيادت سحر انگيز ۽ ولولا خيز هئي ۽ سياست ۾ سچائي ۽ ايمانداري هئي. بتي جنگ عظيم کانپوءِ هندستان جا مسلمان مسلم ليگ ۾ شامل ٿي شاهي قلعي ۾ متحد ٿي ويا هئا. 1945ع ۾ وائسراءِ هند لارڊ ٽريپول مسلم ليگ ۽ ٻين جماعتن جو اندازو ڪرڻ لاءِ اليڪشن ڪرائي هئي. ڪانگريس جي مقابلي هوندي به چونڊن ۾ مسلم ليگ کي واضح اڪثريت سان فتح ملي ۽ مسلم ليگ هندستان جي مسلمانن جي نمائندگي ڪرڻ لاءِ وڏي پارٽي ثابت ٿي وئي جنهن جي جهنڊي هيٺ مسلمانن کي آزاد ملڪ حاصل ڪرڻ واري خواب جي ساڀيان ملڻ لڳي. آڪٽوبر 1940ع ۾ هڪ عبوري حڪومت قائم ڪئي وئي

پاڪستاني ٽيڪ جنريشن ڪي
ان انٽرنيٽ انقلاب ۾ متحرڪ
ڪردار ادا ڪندي پاڻ سان
وڃڻ ڪرڻو پوندو ته پنهنجا
فرض ۽ ذميواريون پوريون
ڪيون ته پوءِ پاڻ هر تو سڀئي
حق به ملي ويندا.

- سڀئي حق به ملي ويندا.
- 23 مارچ پاڪستاني تي فخر ڪرڻ جو ڏهاڙو آهي.
- 23 مارچ اسان جي صلاحيتن لاءِ چيلنج آهي.
- ڊجيٽل دنيا ۾ 23 مارچ اسان لاءِ علم حاصل ڪرڻ ۽ ورهائڻ جو نالو آهي، جنهن کي تڏهن ئي ماڻي سگهجي ٿو جڏهن دل جي سچيتائيءَ سان پنهنجي صلاحيتن کي نڪاريو وڃي.
- 23 مارچ 2023ع ان لحاظ کان هڪ جادو ٿي انگ آهي جو ان ۾ 3 جي ٽڪنڊي جي ڪٽ نظر جي ٿي جيڪا 6 جي انگ ۾ ملي دائودي اک کي آشڪار ڪندي.
- 23 مارچ يورم تجديد وفا آهي.

- جو عذاب پوڳيو هوندو! آزاد وطن جي فضائين ۾ ساڻه ڪئنڊڙ اسين آدم زاد بنت حوا هڪ مٺ وانگر آهيون.
- 23 مارچ دل مان ڪينو، ڪدورت، بغض، ساڙ ڪڍي دل جي آئيني کي شفاف ڪرڻ جو ڏهاڙو آهي.
- 23 مارچ هزار صديءَ جو هزار داستان آهي، جتي الادين جو چراغ مصنوعي ذهانت ۽ ٽيڪ اسٽارٽ اپس ٽيڪ جنريشن آهي جنهن جا سماجي رابطا فيس بڪ، ٽوئٽر ۽ انسٽاگرام وسيلي ڏيهان ڏيهه ڦهليل آهن. پاڪستاني ٽيڪ جنريشن کي ان انٽرنيٽ انقلاب ۾ متحرڪ ڪردار ادا ڪندي پاڻ سان وڃڻ ڪرڻو پوندو ته پنهنجا فرض ۽ ذميواريون پوريون ڪيون ته پوءِ پاڻ هر تو

دستورِ وطن

حصہ اردو

قیامِ پاکستان کا مطالبہ اور مسلمانوں کا قائدِ اعظم پر مکمل اعتماد

یسری سلیم

آزادی و سعت نظری اور عدل و انصاف کی شاندار روایات قائم کی تھیں تعمیر و ترقی اور خوشحالی کے امنٹ نقوش چھوڑے تھے وہاں ان کا اقتدار ختم ہوا تو انہیں انتہائی بے بسی کے ساتھ غلامی کے شب و روز گزارنے پڑے کہ ان کے لیے اپنے قومی وجود کے تحفظ اور ملی تشخص کو برقرار رکھنا ناممکن ہو گیا۔ ان کا مذہب اور تہذیب پر سوال اُٹھانے جانے لگے۔ لہذا ان کے لیے ایک آزاد الگ مملکت کا مطالبہ ناگزیر ہو گیا۔

بانی پاکستان قائدِ اعظم محمد علی جناح نے 8 مارچ 1944ء کو مسلم یونیورسٹی علی گڑھ میں خطاب کرتے ہوئے کہا تھا ”پاکستان اس دن وجود میں آیا تھا جب ہندوستان میں پہلا ہندو مسلمان ہوا“ یہ اس زمانے کی بات ہے جب یہاں مسلمانوں کی حکومت قائم نہیں ہوئی تھی ”مسلمانوں کی قومیت کی بنیاد کلمہ توحید ہے“ ہندوستان میں جب پہلا مقامی شخص مسلمان ہوا تو وہ ہندو قوم کا فرد نہیں رہا اسی فرد کے ذریعے ہندوستان

میں ایک نئی قوم
مسلمان وجود میں آگئی۔
برصغیر جنوبی ایشیا میں
جہاں مسلمان کم و بیش
ایک ہزار سال تک
حکمران رہے تھے اور
جہاں انہوں نے اسلامی
تہذیب و تمدن اعلیٰ
اخلاقی اقرار، مذہبی

مولانا حالی، سرسی کے حوالے سے لکھتے ہیں:

”انہیں دنوں جب یہ چرچا بنارس میں پھیلا، ایک روز مسٹر شیکسپی سے، جو اس وقت بنارس میں کمشنر تھے، میں مسلمانوں کی تعلیم کے باب میں گفتگو کر رہا تھا اور وہ متعجب ہو کر میری گفتگو سن رہے تھے تو انہوں نے کہا کہ آج یہ پہلا موقع ہے کہ میں نے تم سے خاص مسلمانوں کی ترقی کا ذکر سنا ہے۔ اس سے پہلے تم ہمیشہ عام ہندوستانیوں کی بھلائی کا خیال ظاہر کرتے تھے۔“

ہے محبت اس وطن سے اپنی مٹی سے ہمیں
اس لیے اپنا کریں گے جان و تن قربان ہم
ہندوؤں اور مسلمانوں کے مابین لسانی مسئلے نے
تنازعہ کی صورت اختیار کی اور تعصب کی شدت میں
روز بروز اضافہ ہونے لگا۔ اس کی اولین صورت اس
وقت سامنے آئی جب ہندوؤں کو یہ خیال پیدا ہو گیا کہ
سرکاری عدالتوں میں بھاشا اور دیوناگری رسم الخط

1857ء کی جنگ آزادی میں مسلمانوں کی انگریز
حکمرانوں کے خلاف مزاحمت کی وجہ سے انگریز بھی
مسلمانوں کے دشمن بن گئے تھے، انہوں نے بطور
پالیسی مسلمانوں کو اقتدار میں آنے سے روکنے کیلئے
ہندوؤں کی حمایت شروع کر دی اور ہندوؤں ہی کے
ذریعے من حیث القوم مسلمانوں کو دبائے رکھا۔
سر سید احمد خان پہلے مسلمان رہنما تھے جنہوں نے

محسوس کیا کہ ہندو اور مسلمان ہر
لحاظ سے دو مختلف قومیں ہیں جو
ایک ساتھ نہیں رہ سکتیں۔ اس
طرح سے دو قومی نظریے کی داغ
بیل ڈالی گئی، سر سید کے نظریے کو
تحریک پاکستان کے دوسرے
رہنماؤں نے بھی اپنایا۔

جاری کیا جائے اور اردو زبان کو موقوف کیا جائے۔ یہ پہلا موقعہ تھا جب سرسید نے بھانپ لیا کہ اب ہندوؤں اور مسلمانوں کا بطور ایک قوم کے ساتھ ساتھ چلنا مشکل ہو گیا ہے۔ مولانا حالی، سرسی کے حوالے سے لکھتے ہیں:

نے کہا اگر یہ پیشگوئی صحیح ہوئی تو نہایت افسوس ہے۔ میں نے کہا ”مجھے بھی نہایت افسوس ہے مگر اپنی پیشگوئی پر مجھے پورا یقین ہے۔“ (حیات جاوید۔ ص 192)

1867ء میں اردو اور ہندی کے جھگڑے نے سرسید احمد خان کو کسی قدر بددل کر دیا اور بنارس کے کمشنر شیکسپیئر سے انھوں نے اپنے جن خدشات کا اظہار کیا اس کو بنیاد بنا کر کچھ مورخین نے سرسید کو ”دوقومی نظریہ“ کا بانی اور ”تحریک پاکستان“ کا روح رواں قرار دیا۔

”انہیں دنوں جب یہ چرچا بنارس میں پھیلا، ایک روز مسٹر شیکسپیئر سے، جو اس وقت بنارس میں کمشنر تھے، میں مسلمانوں کی تعلیم کے باب میں گفتگو کر رہا تھا اور وہ متعجب ہو کر میری گفتگو سن رہے تھے تو انہوں نے کہا کہ آج یہ پہلا موقعہ ہے کہ میں نے تم سے خاص مسلمانوں کی ترقی کا ذکر سنا ہے۔ اس سے پہلے تم ہمیشہ عام ہندوستانوں کی بھلائی کا خیال ظاہر کرتے تھے۔“

قرارداد پاکستان کی تاریخ سے عیاں ہے کہ اس کو نامور علمی و سیاسی شخصیات کے نظریات، خیالات اور تصورات سے استفادہ کرتے ہوئے تخلیق کیا گیا... کسی ایک فرد کو اس کا خالق نہیں کہا جا سکتا! رنگارنگ اور ہمہ نوعی نظریات کا جو ہر نکال لینا آسان کام نہ تھا۔

میں نے کہا اب مجھے یقین ہو گیا ہے کہ دونوں قومیں کسی کام میں دل سے شریک نہ ہو سکیں گی۔ ابھی تو بہت کم ہے، آگے آگے اس سے زیادہ مخالفت اور عناد ان لوگوں کے سبب جو تعلیم یافتہ کہلاتے ہیں، بڑھتا نظر آتا ہے۔ جو زندہ رہے گا، دیکھے گا۔ انہوں

راز بھی۔ یہی تھا کہ اس دور میں وہ مسلمانوں کے خواب کو شرمندہ تعبیر کرنے کے لیے اپنی زندگی کو وقف کر چکے تھے اور شب و روز جدوجہد کر رہے تھے۔ ان کی ذات خلوص استقامت حق گوئی اور اعلیٰ کردار کا نمونہ تھی۔ 1940ء سے 1946ء تک سیاست کا دھارا تیزی سے بہہ رہا تھا اور جدوجہد آزادی میں اس قدر شدت آگئی تھی کہ نشان منزل واضح سے واضح اور قریب سے قریب تر ہوتا گیا۔ حصولِ پاکستان کی امید

مسلم اکثریتی صوبوں اور مسلم اقلیتی صوبوں میں آباد مسلمانوں کی اپنی اپنی مخصوص ضروریات تھیں۔ لہذا مسلم لیگی لیڈروں پر ایسی قرارداد وضع کرنے کی بھاری ذمہ داری آن پڑی جو سبھی مسلمانوں کے مفادات کا خیال رکھ سکے۔ نہایت کٹھن کام کے سبب ہی قرارداد میں کچھ ابہام بھی رہ گئے جنہوں نے آگے چل کر مسائل کھڑے کیے۔ اور یہی وجہ ہے کہ بدلتے اور نئے نئے تقاضوں کے تحت قرارداد کا متن کئی بار تبدیل بھی ہوا۔ تاہم قائد اعظم کی زیر قیادت مسلم لیگی رہنما مسلمانان ہند کا مستقبل محفوظ کرنے کیلئے قرارداد لاہور کی صورت پہلا ٹھوس قدم اٹھانے میں ضرور کامیاب رہے۔ اس قرارداد نے دنیا والوں پر آشکارا کر دیا:

1. مسلمانان ہند ایک قوم ہیں۔
 2. ہندوستان میں مخصوص مذہبی، سیاسی و معاشرتی حالات کے باعث برطانوی جمہوری نظام کامیابی سے نہیں چل سکتا۔
 3. جن ہندوستانی صوبوں میں مسلمان اکثریت میں ہیں، وہاں آزاد ریاستیں تشکیل دی جائیں۔
 4. ہندوستان کے جن صوبوں میں مسلمان اقلیت میں ہیں، وہاں ان کے حقوق کو پورا تحفظ دیا جائے۔
- قائد اعظم کی مسلمانوں میں بے پناہ مقبولیت کا

24 نومبر 1945ء کو قائد اعظم نے مردان کے جلسے عام سے فرمایا کہ ہمیں ہر قیمت پر پاکستان حاصل کرنا ہے۔ ساری دنیا کی نگاہیں آپ پر لگی ہوئی ہیں کہ آپ کیا فیصلہ کرتے ہیں۔ اگر آپ نے پاکستان کے حق میں فیصلہ دیا تو دنیا کی کوئی طاقت بھی آپ کو اس حق سے محروم نہیں کر سکتی۔ تحریک پاکستان کی تاریخی کامیابی بنیادی طور پر دو اسباب کی مرہون منت تھی پاکستان کے قیام کا مطالبہ اور قائد اعظم پر بھرپور اعتماد ایمان کی حد تک تھا۔ قائد اعظم نے زندگی بھر حقیقت کی سیاست کی اور حق پر کاربند رہے۔

حق میں فیصلہ دیا تو دنیا کی کوئی طاقت بھی آپ کو اس حق سے محروم نہیں کر سکتی۔ تحریک پاکستان کی تاریخی کامیابی بنیادی طور پر دو اسباب کی مرہون منت تھی پاکستان کے قیام کا مطالبہ اور قائد اعظم پر بھرپور اعتماد ایمان کی حد تک تھا۔ قائد اعظم نے زندگی بھر حقیقت کی سیاست کی اور حق پر کاربند رہے۔

قائد اعظم اپنے اس موقف پر ڈٹے رہے اور مسلمانوں کو بھی اس پر ڈٹے رہنے کی تلقین کرتے رہے۔ پاکستان کے بغیر برصغیر میں ان کا وجود ختم ہو جائے گا۔ ان کی جدوجہد بلاشبہ عدیم المثال تھی اسی عدیم المثال کی جدوجہد کا نتیجہ تھا کہ برصغیر جنوبی ایشیا کے مسلمانوں کے لیے آزاد مملکت دنیا کے نقشے پر اُبھری۔

جو ان نظر آئی۔ قائد اعظم نے بار بار اس عزم کا عہدہ کیا کہ وہ ہر حال میں پاکستان حاصل کر کے رہیں گے جبکہ کانگریس ان کے مطالبہ پاکستان کو تمسخر کی نگاہ سے دیکھتی تھی۔ 6 اگست 1945ء کو بمبئی میں جلسہ عام سے خطاب کرتے ہوئے قائد اعظم نے فرمایا۔ ”ہم کسی صورت مطالبہ پاکستان سے دست بردار نہیں ہوں گے۔ کیونکہ ہمارا مطالبہ حق اور جائز ہے میں آپ سے ان انتخابات کے لیے سرمائے کا مطالبہ نہیں کر رہا بلکہ یہ کہہ رہا ہوں کہ پاکستان کی منزل کو حقیقت میں بدلنے کے لیے ہر طرح کی قربانی دیں۔“

24 نومبر 1945ء کو قائد اعظم نے مردان کے جلسے عام سے فرمایا کہ ہمیں ہر قیمت پر پاکستان حاصل کرنا ہے۔ ساری دنیا کی نگاہیں آپ پر لگی ہوئی ہیں کہ آپ کیا فیصلہ کرتے ہیں۔ اگر آپ نے پاکستان کے

تحریک پاکستان ایک عظیم الشان کامیاب تحریک

سید عامر حسین

کانگریسی وزارتیں اور ہندوؤں کے مظالم جیسے تاریخی اُتار چڑھاؤ کے بعد دوسری جنگ عظیم (1939-1945) کے آغاز نے تحریک پاکستان کو تقویت بخشی۔ 22 مارچ 1940ء جمعۃ المبارک سے پہر بابائے قوم حضرت قائد اعظم محمد علی جناح نے منٹو پارک لاہور میں منعقدہ جلسہ عام سے خطاب کرتے ہوئے قیام پاکستان، دو قومی نظریہ اور اسلامی نظام حیات پر روشنی ڈالی۔ غلامی کی زنجیروں میں جکڑے مسلمان

برصغیر کی تقسیم ایک غیر معمولی واقعہ اور تحریک پاکستان ایک عظیم الشان تحریک تھی جس کے پس منظر میں جائیں تو آغاز محمد بن قاسم سے کیا جاسکتا ہے۔ سندھ کے راستے برصغیر میں مسلمانوں کی آمد اور مختلف خاندانوں کے بعد مغلیہ سلطنت کا قیام اور بعد میں انگریزوں کا قبضہ ایک طویل باب ہے جس میں ہندو لیڈروں کی یہ کوشش رہی کہ کسی طرح وہ مسلمانوں کو اپنا محکوم بنا سکیں اور ہندوستان پر حکومت کر سکیں۔

برگال کی تقسیم،
مسلم لیگ کا قیام، تنسیخ
برگال، پہلی جنگ عظیم کا
آغاز و اختتام، جلیاں والا
باغ کا سانحہ، تحریک
خلافت، نہرو رپورٹ،
قائد اعظم کے چودہ
نکات، خطبہ الہ آباد،

محمد جناح نے کشمیر مسلم نیشنل کانفرنس سے خطاب کرتے ہوئے کہا مجھے یہ دیکھ کر مسرت ہوئی کہ ریاست کے مسلمان بیدار ہو گئے ہیں اور متحد کھڑے ہیں۔ جیسا کہ اب میں دیکھتا ہوں کہ اس پنڈال میں ایک لاکھ کے اجتماع میں بوڑھے بھی ہیں اور جوان بھی، مزدور بھی ہیں اور تاجر بھی۔

22 مارچ 1945ء کو یوم پاکستان کی تقریب کے موقع پر مسلمانوں نے اعلان کیا وہ حصول پاکستان تک چین سے نہیں بیٹھیں گے۔ نیشنل گارڈز پنجاب کے جوان قائد اعظم کاہراول دستہ بن گئے۔ لارڈ ویول نے مسلمانوں کو جال میں پھنسانے کی کوشش کی لیکن ناکام رہا۔ 1946ء کے الیکشن میں مسلم لیگ نے واضح اکثریت حاصل کر لی۔ اگھنڈ بھارت کا خواب چکنا چور ہو گیا۔ یوم فتح کے موقع پر قائد اعظم کا پیغام مسلمانوں کے لئے نوید مسرت ثابت ہوا۔ مختلف اخبارات، رسائل اور جرائد نے مسلم لیگ کی کامیابی کو سراہا۔ عالمی پریس نے بھی کروٹ بدلی اور مسلمانوں کے مطالبہ پاکستان کی حمایت کر دی۔ پنڈت جواہر لال نہرو کے جلسے بھی منہ تکتے رہ گئے۔ اتحاد، تنظیم، ایمان، کا نعرہ لے کر قائد اعظم محمد علی جناح آگے بڑھے۔ رحمن کارم مسلمانوں کے سروں پر ایک سائبان تھا۔ 3 جون 1947ء کو تقسیم ہند کا اعلان کر دیا گیا۔ لارڈ ماؤنٹ بیٹن اور ریڈ کلف کے گٹھ جوڑ سے باؤنڈری لائن بہت متاثر

23 مارچ 1940ء کو سوئے منزل چلے۔ نتائج سے بے خوف زندگی آزادی کے سپرد کرنے والے، اذانِ حق کے پرستار، قائد اعظم کی آواز پر لبیک کہتے ہوئے آگے بڑھتے گئے۔ ”بن کے رہے گا پاکستان“، ”لے کے رہیں گے پاکستان“، ”پاکستان کا مطلب کیا لا الہ الا اللہ“ ایسے نعرے لبوں سے نہیں دل سے بلند ہو رہے تھے۔ چشمِ فلک نے دیکھا کہ قوت ہار گئی اور جذبے جیت گئے۔ قائد اعظم محمد علی جناح کی صدارت میں مسلمان ایک جھنڈے تلے اکٹھے ہوئے۔ شیر بنگال چودھری فضل الحق نے قائد اعظم کی تقریر کی روشنی میں ایک قرارداد پیش کی اور پھر وقت نے ثابت کر دیا کہ ڈاکٹر علامہ محمد اقبال کے پیش کردہ خاکے کو رنگ حقیقت ملنے کے آثار ہویدا ہونے لگے۔ مایوسی سے بند ہوتی آنکھوں کو نئی روشنی کی کرنیں مل گئیں۔

حصولِ آزادی کے لئے قراردادِ پاکستان سے قیامِ پاکستان تک مسلم مشاہیر نے برصغیر پاک و ہند کے کونے کونے تک آزادی کا پیغام پہنچایا۔ قائد اعظم نے ہر ایک کا دروازہ کھٹکھٹایا اور پیغامِ آزادی دیا۔ انھوں نے واضح کر دیا کہ ہماری جنگ دستوری ہے۔ ہم اپنے مطالبوں سے دستبردار نہیں ہو سکتے۔ یونینسٹ پارٹی کی کچھ منفی سرگرمیوں کی پروا کئے بغیر آزادی کا سفر سبک رفتاری سے جاری رہا۔ قائد اعظم

کرنا پڑا، بہنوں کی عصمتیں لوٹی گئیں، بھائیوں کے سرتن سے جدا کر دیئے گئے، کتنے معصوم بچے یتیم ہوئے، کتنی عورتیں بیوہ ہوئیں۔ مسلمان قوم نے ایک آزاد مملکت کو پانے کے لئے جذبہ ایمان سے سرشار ہو کر اپنے خون کا آخری قطرہ تک بہا دیا ان قافلوں کے بے دردی

سے لوٹا اور شہید کیا گیا جو آزاد پاکستان کی طرف رواں دواں تھے۔ خون کی ہولی کھیلی گئی۔ ان صدموں اور مصائب و مشکلات کے باوجود جب اہل ایمان کے قافلے پاکستان کی پاک سرزمین پر پہنچے تو انہوں نے سجدہ شکر ادا کیا پاکستان ہمارے آباؤ اجداد کی بے مثال قربانیوں کا ثمر ہے۔ لاکھوں لوگوں نے اپنی جانوں کا نذرانہ دیا اور اس ملک پاکستان کی آبیاری کی۔ برصغیر کے طول و عرض میں گونجتے آزادی کے نعروں نے حقیقت کا روپ دھارا۔ لاکھوں قربانیوں سے ملنے والی آزادی کا جشن ملی جوش و خروش اور جذبے سے منایا جاتا ہے۔ وطن عزیز کی سلامتی اور خوشحالی کے لیے ہر قسم کی قربانی دینے کے لیے تیاری کے عزائم زندہ ہیں۔ بلاشبہ پاکستان ایک نظریاتی ریاست ہے جس کا خواب علامہ اقبال نے دیکھا اور قائد اعظم نے اپنی ان

علامہ اقبال نے 1930ء میں الہ آباد کے مقام پر مسلم لیگ کے سالانہ اجلاس میں اپنے صدارتی خطبے میں مسلمانوں کے آزاد وطن کا تصور پیش کیا۔ ہندوؤں اور کانگریس کا رویہ شروع ہی سے نامناسب تھا اور وہ مسلمانوں کو قوم کی حیثیت سے تسلیم کرنے کو تیار نہیں تھے۔ اسی طرح کانگریز بھی مسلمانوں کے ساتھ زیادتیوں کر رہے تھے اور ان کے مطالبات تسلیم کرنے کو تیار نہ تھے۔

ہوئی۔ مسلم اکثریت کے بہت سے علاقہ جات ہندوستان کو دے دیئے گئے۔ 14 اگست 1947ء بمطابق درمیانی شب 26/27 رمضان 1366ھ پاکستان دنیا کے نقشے پر ابھرا۔ قائد اعظم کی ولولہ انگیز بے خوف قیادت نے ناممکن کو ممکن کر دکھایا۔ اندھیرے سے اجالے تک کے اس سفر میں مسلمانوں کو جن مشکلات کا سامنا کرنا پڑا، ان کا تصور ہی دل دہلا دینے کو کافی ہے۔ مسلمانوں کو آگ و خون کا دریاعبور

شادیاں نہیں ہوتیں۔ وہ ایک دوسرے کے ساتھ کھانا بھی نہیں کھاتے۔ وہ دو الگ تہذیبوں سے تعلق رکھتے ہیں جن کی بنیادیں متضاد تصورات پر قائم ہیں۔ ان کا تصور حیات اور طرز حیات الگ الگ ہے۔ یہ حقیقت بالکل واضح ہے کہ ہندو اور مسلمان دو مختلف تاریخوں سے وجدان اور ولولہ حاصل کرتے ہیں۔ ان کا رزمیہ ادب الگ ہے۔ ان کے مشاہیر الگ الگ ہیں اور ان کا تاریخی سرمایہ جدا جدا ہے۔ اکثر ایسا ہوتا ہے کہ ایک کے ہیرو دوسرے کے دشمن ہوتے ہیں اور اسی طرح ان کی فتح اور شکست ایک دوسرے کے لیے مختلف حیثیت رکھتی ہے۔ دو ایسی قوموں کو ایک نظام سلطنت میں جمع کر دینا جہاں ایک قوم عددی لحاظ سے اقلیت ہو اور دوسری اکثریت ہو، نہ صرف باہمی مناقشت کو بڑھائے گا بلکہ بالآخر اس نظام کی بربادی کا باعث ہوگا جو ایسے ملک کی حکومت کے لیے وضع کیا جائے گا۔ مسلمان ہر اعتبار سے ایک قوم ہیں اور انہیں ان کا الگ وطن، ان کا اپنا علاقہ، اور اپنی حکومت ملنی چاہیے۔“

یوم پاکستان ہماری تاریخ کا تابناک اور ناقابل فراموش دن ہے۔ مادر وطن کے دفاع، سلامتی اور حفاظت کے لیے لازوال قربانیاں دی گئیں، ہم اپنے شہدا کو خراج عقیدت پیش کرتے ہیں، جن کی قربانیوں کی بدولت ملک آزاد فضاؤں میں سانس لے رہے ہیں۔

تھک محنت سے مسلمانوں کو ایک مثالی مسلم مملکت بنا کر دکھایا۔ ایسی مملکت جہاں مساوات، روادری اور انصاف مل سکتا ہے۔

علامہ اقبال نے 1930ء میں الہ آباد کے مقام پر مسلم لیگ کے سالانہ اجلاس میں اپنے صدارتی خطبے میں مسلمانوں کے آزاد وطن کا تصور پیش کیا۔ ہندوؤں اور کانگریس کا رویہ شروع ہی سے نامناسب تھا اور وہ مسلمانوں کو قوم کی حیثیت سے تسلیم کرنے کو تیار نہیں تھے۔ اسی طرح انگریز بھی مسلمانوں کے ساتھ زیادتیاں کر رہے تھے اور ان کے مطالبات تسلیم کرنے کو تیار نہ تھے۔

آخر کار مارچ 1940ء میں مسلم لیگ کا اجلاس ہوا جس کی صدارت قائد اعظم نے کی تو شیر بنگال مولوی فضل الحق کی پیش کردہ قرارداد منظور کر لی گئی جس میں برصغیر کے مسلم اکثریتی علاقوں کی بنیاد پر مسلمانوں کے لیے علیحدہ وطن کا مطالبہ کیا گیا تھا۔ یہی قرارداد اس جدوجہد اور تقسیم کے بعد قرارداد پاکستان کے نام سے مشہور ہوئی۔ اس قرارداد نے اسلامیان ہند کو تصورات سے نکال کر ان کی منزل کی صورت گری کر دی تھی۔ قائد اعظم نے اجلاس میں کہا:

”ہندو اور مسلمان الگ الگ فلسفہ مذہب رکھتے ہیں۔ دونوں کی معاشرت جدا جدا ہے اور دونوں کا ادب ایک دوسرے سے مختلف ہے۔ ان میں باہمی

جد اگانہ تشخص اور قیام پاکستان

شہناز اختر

سکھوں نے ناصر ف جنگ آزادی کو ناکام بنانے میں گھناؤنا کردار ادا کیا بلکہ موقع پاتے ہی اس بد قسمت شکست کا سارا ملبہ مسلمانوں پر ڈال دیا۔ مطالعہ تاریخ سے پتہ چلتا ہے کہ اونچی ذات کے ہندو اپنے مفلوج سماجی، سیاسی نظام کی بدولت کبھی بھی پورے برصغیر پر حکومت کرنے میں کامیاب نہیں ہو سکے۔
مسلمانوں کا آزادی و حریت پسندی کا جذبہ

برصغیر میں مسلمان اور ہندو کم و بیش ایک ہزار سال تک اکٹھے رہنے کے باوجود دریا کے دو کناروں کی طرح الگ الگ رہے۔ تاریخ برصغیر میں دو قومی نظریہ (مسلمان اور ہندو مذہبی، ثقافتی، تہذیبی، سیاسی، سماجی اور معاشرتی لحاظ سے الگ الگ قومیں ہیں) کی حقیقت اتنی گہری ہے کہ اکبر کے دین الہی سے لے کر انڈین نیشنل کانگریس کے علماء تک کوئی بھی اس تقسیم کو ختم

نہ کر سکا۔ اس خطہ زمین پر مسلمانوں کے لگ بھگ ہزار سالہ سنہری دور حکومت کا اختتام 1857ء کی جنگ آزادی کی ناکامی سے ہوا۔ اگر تاریخی تناظر میں دیکھا جائے تو 1857ء کی جنگ آزادی میں ہندوؤں اور

کہ برصغیر میں مسلمانوں کی سب سے اہم اساس تھی۔ کانگریس کو یہ خدشہ بھی درپیش تھا کہ اگر مسلمان جداگانہ انتخابات میں نمائندگی حاصل کرنے میں کامیاب ہو گئے تو مشرقی بنگال مسلمانوں کا سیاسی مرکز بن جائے گا جس سے اگھنڈ بھارت کا خواب چکنا چور ہو سکتا ہے۔ اس بوکھلاہٹ میں انڈین نیشنل کانگریس نے اپنے خفیہ چہرہ ہندو کانگریس سے خود ہی پردا اٹھادیا۔ پروفیسر ڈاکٹر جہانگیر حسین تمیمی نے اپنی کتاب ”زوال سے اقبال تک“ میں اس کی طرف اشارہ یوں کیا ہے کہ:

”تقسیم بنگال 1905ء وہ شعلہ جو الہ ہے جہاں انڈین نیشنل کانگریس سے ہندو کانگریس اپنے پیٹ کھولتی ہے۔ یہیں سے ہندو، ہندی، ہندوستان کا قومی شعور نمایاں ہوتا ہے۔ مسلم دشمنی اب کانگریس کے باطن سے ظاہر کے چہرے پر چپچک کی طرح چیک گئی۔“

کانگریس کی تنگ نظری اور مسلم دشمنی کی وجہ سے آل انڈیا مسلم لیگ کا قیام 1906ء میں ڈھاکہ میں ہوا جو کہ برصغیر میں مسلمانوں کی واحد نمائندہ سیاسی جماعت کے طور پر وجود میں آئی۔ مسلم لیگ کے قیام کا مقصد مسلمانوں کے حقوق کے تحفظ کیلئے آواز بلند کرنا تھا۔

28 فروری 1928ء کو آل پارٹی کانفرنس کے

انگریز کی حکومت کے تسلسل کے لیے خطرہ تھا لہذا وہ برصغیر میں مسلمانوں کو ہی اپنا دشمن سمجھتا تھا۔ انگریز نے موقع پا کر تقسیم کرو اور حکومت کرو (Divide and Rule) کی پالیسی کے تحت ہندوؤں میں مسلم دشمنی کو فروغ دیا تاکہ ان دو بڑی قوموں کو آپس میں لڑوایا جاسکے۔ لہذا انگریز نے ہندوؤں کو مسلمانوں کے سامنے لاکھڑا کیا۔ ہندو انگریز کھ جوڑ کے نتیجے میں ایک منصوبہ کے تحت 1885ء میں انگریز سرکاری ملازم ایلن آکیٹوین ہوم (A.O. Hume) نے آل انڈیا نیشنل کانگریس کی بنیاد رکھی۔ ”انڈین نیشنل کانگریس“ میں نیشنل سے مراد صرف اور صرف اونچی ذات کے ہندو ہیں۔ کانگریس نے چلی ذات کے ہندوؤں سمیت دیگر تمام قوموں کے مفادات کو مکمل طور پر پس پشت ڈالتے ہوئے صرف برہمن مفاد کے لیے کام کرنا شروع کر دیا۔

مسلمانوں کے چیدہ چیدہ رہنماؤں کو بھی اس میں شمولیت کی دعوت دی گئی۔ کچھ مسلم رہنماؤں نے کانگریس کے خفیہ عزائم کو بھانپتے ہوئے اس میں سرے سے ہی شمولیت اختیار نہیں کی جبکہ کچھ دیگر حق پرست منصف مسلم رہنماؤں نے کانگریس کی مسلم دشمنی و بغض پر مبنی سوچ و پالیسی کو پہچان کر اس فورم سے مکمل علیحدگی اختیار کر لی۔

مسلمانوں کے تعلیمی نظام کو مفلوج کر دیا گیا جو

“From now onwards, this is the parting of the ways”.

”اب ہمارے تمہارے راستے جدا جدا ہیں۔“
1935ء کے گورنمنٹ آف انڈیا ایکٹ کے تحت صوبائی انتخابات 1937-1939ء میں کانگریس کی کامیابی کے بعد مسلم دشمنی پالیسی اپناتے ہوئے مسلمانوں کو نہ صرف اذیت سے دوچار کیا گیا بلکہ ان کی نسل کشی بھی کی گئی۔ ہندو کانگریس کی 27 ماہ کی حکومت میں ہندی کو قومی زبان قرار دیا گیا جب کہ ہندو کانگریس کے جھنڈے کو قومی جھنڈا اور بندے ماترم کو قومی ترانہ بنایا گیا۔

جداگانہ دستور بنانے کے لیے پاکستان اور ہندوستان کے باشندے علیحدہ آئین ساز مجلس قائم کرنے پر غور۔ آل انڈیا مسلم لیگ کی قرارداد لاہور منظور شدہ 23 مارچ 1940ء کے اصولوں کے مطابق ہندوستان اور پاکستان کی اقلیتوں کے لیے آئینی تحفظ فراہم کیا جائے۔

3 مارچ 1940ء کو لاہور میں منظور ہونے والی قرارداد پاکستان نے مسلمانان ہند کو وہ حوصلہ، ولولہ اور منزل کا شعور دیا کہ 1946ء میں ہونے والے انتخابات میں انہوں نے تمام منظر نامہ بدل دیا۔

دوسرے اجلاس میں مسلم لیگ کے راہنماؤں نے مسلمانوں کے تمام مطالبات اجلاس میں پیش کیے جیسے کہ جداگانہ انتخابات، مرکزی اسمبلی میں مسلمانوں کی ایک تہائی نمائندگی، سندھ کی بمبئی سے علیحدگی اور صوبہ سرحد اور بلوچستان میں اصلاحات) ان مطالبات پر نظر ثانی کے لئے دو کمیٹیاں 11 مارچ 1928ء کو تشکیل دی گئی اور کہا گیا کہ اگلے بمبئی اجلاس میں یہ کمیٹیاں اپنی رپورٹ پیش کرے گی۔ مگر کمیٹی کے تیار کردہ آئین (جسے نہرورپورٹ کا نام دیا جاتا ہے) میں ان تمام مطالبات کو شامل نہیں کیا گیا۔ جب 3 نومبر 1928ء کو نہرورپورٹ کو ہندو کانگریس نے منظور کیا اور 31 دسمبر 1928ء کو گاندھی کی قیادت میں حکومت برطانیہ کو دو ٹوک الفاظ میں کہا اگر نہرورپورٹ کو ایسا ہی منظور نہ کیا گیا تو ہندو کانگریس عدم تعاون کی تحریک سے گریز نہیں کرے گی۔ اس رپورٹ کو مسلمانوں، سکھوں اور عیسائیوں نے بھی تسلیم کرنے سے انکار کیا سوائے کانگریس کے کوئی فرقہ یا پارٹی اس رپورٹ کے حق میں نہ تھی۔ نہرورپورٹ نے ستم ظریفی کی انتہاء کر دی جس کا اندازہ اس بات سے بھی لگایا جاسکتا ہے کہ اس رپورٹ میں مسلمانوں کے تمام مطالبات کو فرقہ وارانہ بنیاد کہہ کر مسترد کر دیا گیا۔

مسلم ہندو اتحاد کے سفیر کہلانے والے محترم محمد علی جناح یہ کہنے پر حق بجانب تھے کہ:

یومِ جمہوریہ پاکستان ڈے پریڈ

محمد سلمان

جمہوریت کی تعریف کچھ یوں کی ہے: ”جمہوریت ایک ایسی طرز حکومت ہے جس میں ہر ایک شریک ہوتا ہے۔“

لارڈ برائنس کے خیال میں: ”جمہوریت وہ طرز حکومت ہے جس میں اختیارات ایک فرد یا افراد کے ایک مخصوص طبقہ یا طبقات کی بجائے معاشرے کے تمام افراد کو بحیثیت مجموعی حاصل ہوتا ہے۔“

یونانی مفکر ہیرودوٹس (Herodotus) کہتا

جمہوریت کا لفظ جمہور سے بنا ہے جو اکثر کا معنی دیتا ہے اور جمہوریت سے اکثریتی رائے مراد لی جاتی ہے جمہوری حکومت میں بھی کہیں نہ کہیں یہ معنی پنہاں ہیں یعنی اس کی تشکیل میں بھی اکثریتی رائے کا اعتبار کیا جاتا ہے، جمہوریت کو انگریزی زبان میں Democracy کہا جاتا ہے جو یونانی زبان کے دو الفاظ سے مل کر بنا ہے جس کے معنی عوام اور طاقت کے ہیں اس لحاظ سے جمہوریت ایک ایسا نظام حکومت ہے جس

میں اقتدار عوام کے ہاتھ میں ہوتا ہے اور ان کے قاعدے کے مطابق حکومت فرانس انجام دیتی ہے۔

ماہرین نے جمہوریت کی مختلف انداز میں تعریفیں کی ہیں چند مشہور تعریفیں مندرجہ ذیل ہیں:

سیلے seeley نے

ہے کہ: ”جمہوریت ایک ایسی حکومت ہوتی ہے جس میں ریاست کے حاکمانہ اختیارات قانونی طور پر پورے معاشرے کو حاصل ہوتے ہیں۔“

ابرہم لنکن نے جمہوریت کی تعریف یوں کی ہے: ”جمہوریت عوام کی حکومت عوام کے ذریعے اور عوام کی خاطر۔“

واضح رہے کہ سب سے جامع تعریف ابرہم لنکن ہی مانی جاتی ہے، جمہوریت کا نظام پکدار ہوتا ہے ناپسندیدہ عناصر کو انتخابات کے ذریعے مسترد کیا جاسکتا ہے افکار و خیالات کی مکمل آزادی کے باعث عوام اپنے جذبات کا اظہار کر سکتے ہیں حکومت

یونانی مفکر ہیرودوٹس (Herodotus) کہتا ہے کہ: ”جمہوریت ایک ایسی حکومت ہوتی ہے جس میں ریاست کے حاکمانہ اختیارات قانونی طور پر پورے معاشرے کو حاصل ہوتے ہیں۔“

-*-

ابرہم لنکن نے جمہوریت کی تعریف یوں کی ہے: ”جمہوریت عوام کی حکومت عوام کے ذریعے اور عوام کی خاطر۔“

طرح قومی دن پر پریڈ کا انعقاد کرتا ہے۔ پاکستانی فوج نے قیام پاکستان سے ہی ”پاکستان ڈے پریڈ“ کے انعقاد کا سلسلہ شروع کر دیا تھا۔ دفاعی امور کے ماہر اور سیاسی تجزیہ کار ڈاکٹر حسن عسکری کہتے ہیں کہ یہ تاریخ درحقیقت قرارداد پاکستان کی منظوری کی مناسبت سے اہمیت رکھتی ہے اور پاکستان مسلم لیگ اسے ہر سال منایا کرتی تھی۔

انھوں نے کہا کہ 23 مارچ 1956ء کو پاکستان کا پہلا آئین نافذ ہوا اور اس دن کو یوم جمہوریہ قرار دے دیا گیا۔ اگلے تین سال اسے یوم جمہوریہ کے طور پر منایا جاتا رہا پھر 8 اکتوبر 1958ء کو ملک میں مارشل لا نافذ کر دیا گیا۔ حسن عسکری کے مطابق اس کے بعد آرمی

رائے عامہ کو نظر انداز نہیں کرتی اگر حکومت عوام کے مشوروں اور ان کی منشاء کو نظر انداز کر دے تو آئندہ انتخاب میں عوام ایسی حکومت کو پر امن طور پر اپنے ووٹ کے ذریعے تبدیل کر سکتے ہیں اس طرح عوام کو حکومت تبدیل کرنے کیلئے تشدد کا راستہ اختیار نہیں کرنا پڑتا اور ملک انقلابات سے محفوظ رہتا ہے۔ عام طور پر فوجی پریڈز کا انعقاد اکثر غیر جمہوری یا آمرانہ حکومتوں سے نتھی کیا جاتا ہے لیکن فرانس اور برطانیہ جیسی جمہوری اقوام بھی ان کا اہتمام کرتی ہیں۔

برطانیہ ایک اور ایسا جمہوری ملک ہے جہاں فوجی پریڈ کے انعقاد کی ایک دیرینہ مستحکم روایت چلی آرہی ہے۔ پاکستان بھی دنیا اور خطے کی بڑی طاقتوں کی

ملک بھر کی نمایاں خدمات انجام دینے والی شخصیات کو صدارتی ایوارڈ دیئے جاتے ہیں۔ پاکستان بھر میں نجی و سرکاری عمارتوں پر قومی پرچم لہرائے جاتے ہیں۔ دنیا بھر میں پاکستانی سفارتخانوں میں خصوصی تقریبات منعقد کروائی جاتی ہے۔ افواجِ پاکستان کی 23 مارچ والی پریڈ کو صرف ٹیلی ویژن پر کروڑوں لوگ دیکھتے ہیں۔

تقریب میں اکثریت نوجوانوں کی ہوتی ہے جو مختلف شعبہ ہائے زندگی سے تعلق رکھتے ہیں۔ طلباء و طالبات بھی بے تحاشہ شرکت کرتے ہیں، بچے اور خواتین بھی اکثریت میں ہوتے ہیں، قوموں کو ہمیشہ مائیں تیار کیا کرتی ہیں، اساتذہ شخصیت کی تراش خراش کرتے ہیں اور قومی تقریبات میں نوجوان نسل کے سیکھنے سیکھنے کے کافی مواقع پوشیدہ ہوتے ہیں۔ لوگوں

کے لوگوں نے اسے 23 مارچ 1940ء کو قرارداد پاکستان کی منظوری کی مناسبت سے یوم پاکستان میں تبدیل کر دیا۔ ضیادور کے دوران یوم پاکستان پر فوجی پریڈ ہونا ایک معمول بن گیا۔

پریڈ ایونیو اللہ اکبر کے نعروں سے گونجتا ہے ایف 16 اور جے ایف 17 تھنڈر طیاروں کی فضائی مہارت اور عسکری قوت کا شاندار مظاہرہ، ایٹمی میزائل، غوری، غزنوی، ابدالی کی نمائش، وزیراعظم، وزراء، تینوں مسلح افواج کے سربراہان، سفارت کار اعلیٰ سول و فوجی حکام، سیاسی قیادت، عوام کا جوش و خروش، عید کا سماں ہوتا ہے۔

ہمیشہ کی طرح صبح کا آغاز ملک کی صوبائی مساجد اور عبادت گاہوں میں وطن عزیز کی سلامتی ترقی اور خوشحالی کی خصوصی دعاؤں سے ہوتا ہے۔ چاروں

صوبائی دارالحکومتوں میں 21-21 اور اسلام آباد میں 31 توپوں کی سلامی دی جاتی ہے۔ ریاست آزاد کشمیر کے دارالحکومت مظفر آباد میں بھی 21 توپوں کی سلامی دی جاتی ہے۔ قائد اعظم اور علامہ اقبال کے مزاروں پر گارڈ کی تبدیلی ہوتی ہے۔

کے جوش و جذبے کا یہ عالم ہوتا ہے کہ صبح ساڑھے سات بجے ہی شکر پڑیاں کا پنڈال بھر چکا ہوتا ہے۔ سپاہی سے لے کر جرنیل تک لاش پیش کرتے تمنغے اور مکلف وردیاں زیب تن کئے عوام میں گھل مل کر بیٹھے جاتے ہیں۔

سابق سیکریٹری دفاع

پریڈ کا تیسرا ہدف دوست ممالک ہوتے ہیں۔ ہم ان کے دستے پریڈ میں بلا تے ہیں، ہم مل کر تیار کردہ اسلحہ کی نمائش کرتے ہیں اور انھیں یہ پیغام دیتے ہیں کہ پاکستانی قوم ہمارے دفاع کے لیے ان کی کاوشوں کا اعتراف کرتی ہے۔ پاکستان ڈے پریڈ پر پاکستان میں تعینات ہر ملک کے سفیروں، فوجی اتاشیوں کو بھی مدعو کیا جاتا ہے اور سفارتی برادری نمائش کے لیے پیش کیے جانے والے اسلحے، تیاری اور پاکستانی فوجی دستوں کے جذبے میں گہری دلچسپی لیتی ہے۔ گذشتہ چند سالوں کے دوران ”یوم پاکستان پریڈ“ اسلام آباد ایکسپریس وے کے نام سے مشہور شاہراہ کے کنارے پر واقع شکر پڑیاں گراؤنڈ میں منعقد ہوتی ہے۔

خالد نعیم لودھی کے مطابق پاکستان ڈے پریڈ پر تین طرح کے لوگ توجہ کا محور ہوتے ہیں۔ سرفہرست ہمارے اپنے عوام ہوتے ہیں جنہیں پاکستانی فوج یہ بتانا چاہتی ہے کہ ملک کا دفاع محفوظ ہاتھوں میں ہے۔ اس پہلو کو تیاری کے مظاہرے، موجود ہتھیاروں اور اعلیٰ جذبے کی صورت میں پیش کیا جاتا ہے۔

دوسرے نمبر پر وہ دشمن ہوتا ہے جسے ہم اپنے مقامی طور پر تیار کردہ اسلحہ کے نظام، میزائل اور دیگر ہتھیاروں کے مظاہرے سے آگاہ کرتے ہیں کہ ہم کسی بھی قسم کی جارحیت سے نمٹنے کے لیے پوری طرح سے تیار ہیں۔ بعض اوقات ہم اسلحہ سازی کے شعبے میں ہونے والی ترقی و پیش رفت کو بھی اس کے ذریعے سامنے لاتے ہیں جو عوامی سطح پر پہلے معلوم نہیں ہوتی۔

تحریکِ پاکستان کی سرگرم خاتون کارکن نور الصباح بیگم

قرۃ العین ذیشان

کا جذبہ بھی اجاگر کیا تاکہ خواتین گھروں سے نکل کر تحریکِ پاکستان کی جدوجہد میں عملی طاقت بن کر ابھریں۔ یہی وہ طاقت تھی جس نے خواتین کو اتنا بے خوف و نڈر بنا دیا کہ وہ کسی سامراج یا ہندو بنیے سے نہ ڈریں بلکہ بے خوف و خطر حب الوطنی کے جذبے سے سرشار عظیم مقصد کی بارآوری کیلئے متحد ہو جائیں۔

عورتوں کو متحرک کرنے اور تحریکِ پاکستان

پاکستان قرار دیا پاکستان کے بعد طلوعِ آزادی کی جس منزل سے ہمکنار ہوا اس کی داستان نسلِ نو کو سنائی ضروری ہے کیونکہ جن لوگوں نے جہادِ آزادی میں حصہ لیا وہ یقیناً رحمتِ خداوندی سے سرفراز ہو رہے ہوں گے۔ جدوجہدِ آزادی میں شریک خواتین نے سیاسی، سماجی اور ادبی میدان میں تحریکِ پاکستان اور مسلم لیگ کے حوالے سے کارہائے نمایاں انجام دیے ہیں۔

ہندوستان بھر میں پھیلی ہوئی وہ تمام نامور اور گمنام لڑکیاں اور عورتیں جنہوں نے مسلم لیگ کے مطالبہ پاکستان کی حمایت میں دن رات ایک کر دیے تھے، لائٹھیاں کھائی تھیں، حوالات میں بند ہوئی تھیں، جن کی یہ حمایت غیر مشروط تھی وہ خواتین تھیں جو بیسویں صدی میں علمی، معاشرتی، تعلیمی، سیاسی میدان کی جانباز سرگرم اور نڈر کارکن رہیں۔ یہ وہ خواتین تھیں جنہوں نے عام گھریلو عورت میں سیاسی شعور نہ صرف بیدار کیا بلکہ علیحدہ ملی تشخص کی تحریک

نے علی گڑھ میں کی تھی اور جس میں کہا تھا:
”یہ انسانیت کے خلاف ایک جرم ہے کہ ہماری
عورتیں گھروں کی چار دیواری میں قیدیوں کی سی
زندگی گزاریں۔ ہماری عورتیں جن شرم ناک حالات
میں زندگی گزارنے پر مجبور ہیں اس کا کوئی جواز نہیں
ہے۔ آپ اپنی عورتوں کو زندگی کے ہر شعبے میں
کامریڈ کی طرح ساتھ لے کر چلیں۔“

نورالصبح تحریک پاکستان کی سرگرم کارکن
ہونے کے ساتھ ساتھ شاعرہ بھی تھیں۔ نومبر 1947ء
میں انہوں نے ”بزمِ عملِ خواتین“ قائم کی۔ ان کی
شاعری کا مجموعہ ”صبحِ غزل“ ہے جس میں تحریک
پاکستان کے حوالے سے نظمیں اور غزلیں موجود ہیں۔
تجمل شاہ خانیاست رامپور کے نواب تھے ان

کے گھر میں 1908ء میں ایک
بچی نے جنم لیا۔ بچی کی ولادت
اذانِ فجر سے ذرا قبل ہوئی اس
لئے اس کا نام ”نورالصبح“
رکھا گیا۔ نورالصبح جب ذرا
بڑی ہوئی تو اس کی مسکراہٹ
اور شوخیاں دیکھ کر ان کے
والد کہتے تھے کہ ”یہ
تو ہمارے گھر کا نور ہے اور اس
کے بغیر تو گھر میں اندھیرا

میں شامل کرنے کے لیے قائدِ اعظم محمد علی جناح نے
1942ء سے انہیں بہ طور خاص مخاطب کرنا شروع
کر دیا تھا، عورتوں کی ایک سب کمیٹی بھی بنائی گئی تھی
جس کا مقصد ان کی سماجی، اقتصادی اور ثقافتی بہتری
کے لیے تجاویز مرتب کرنا تھا۔ اس کمیٹی میں یوپی،
پہار، پنجاب، بمبئی، سی پی، آسام، سندھ، بلوچستان،
دلی، شمال مغربی سرحدی صوبہ اور مدراس سے تعلق
رکھنے والی خواتین کے نام شامل کیے گئے تھے۔

تحریک پاکستان کے لیے عورتوں کی حمایت
کس قدر اہم تھی اور ان کا اس وقت کے مرکزی سیاسی
دھارے میں شامل ہونا مسلم لیگ کی قیادت کے لیے
کتنی اہمیت رکھتا تھا، اس کا اندازہ قائدِ اعظم محمد علی جناح
کی 1944ء کی اس تقریر سے لگایا جاسکتا ہے جو انھوں

تحریک پاکستان کے لیے عورتوں کی حمایت کس قدر اہم تھی
اس کا اندازہ قائدِ اعظم محمد علی جناح کی 1944ء کی اس تقریر سے لگایا
جاسکتا ہے: ”یہ انسانیت کے خلاف ایک جرم ہے کہ ہماری عورتیں
گھروں کی چار دیواری میں قیدیوں کی سی زندگی گزاریں۔ ہماری
عورتیں جن شرم ناک حالات میں زندگی گزارنے پر مجبور ہیں اس کا
کوئی جواز نہیں ہے۔ آپ اپنی عورتوں کو زندگی کے ہر شعبے میں
کامریڈ کی طرح ساتھ لے کر چلیں۔“

کی پہلی سیکریٹری پھر صدر بنا دیا۔ یہ نور الصباح کے لئے بہت اہمیت کی بات تھی کیونکہ بیگم مولانا محمد علی جوہر کے بعد وہی ایک ایسی خاتون تھیں جو مسلم لیگ ورکنگ کمیٹی میں شامل تھیں انہوں نے مسلم امراء و رؤساء اور افسران کی بیگمات کو مسلم لیگ میں شامل کرانے کی مہم شروع کی۔

وہ ریاست شیرپور کی جائیداد اور خزانہ سب کچھ پاکستان کے نام پر قربان کر کے 17 ستمبر 1947ء کو پاکستان منتقل ہو گئیں۔ پاکستان بننے کے بعد انہیں مسلم لیگ سندھ ورکنگ کمیٹی اور کاؤنسل آف آل پاکستان مسلم لیگ کا ممبر بنا لیا گیا، لیکن جب 1958ء میں مارشل لاء نافذ ہوا تو انہوں نے سیاست سے کنارہ کشی اختیار کر لی اور لکھنے لکھانے کا شوق پورا کرنے لگیں۔ نور الصباح بیگم ناول نگار اور مضمون نگار بھی تھیں۔ نور الصباح بیگم نے کتاب ”تحریک پاکستان اور خواتین“ لکھی۔

14 جولائی 1978ء کو نور الصباح شیرپور ہاؤس کراچی میں انتقال کر گئیں۔ بعد ازاں 14 اگست 1992ء کو وزیراعظم پاکستان نے انہیں گولڈ میڈل دیا اور اس محسن پاکستان ”نور الصباح بیگم“ کو کو خراج تحسین پیش کیا گیا۔ ان کی شاعری کا مجموعہ ”صبح غزل“ ہے جس میں تحریک پاکستان کے حوالے سے نظمیں اور غزلیں موجود ہیں۔ وہ کہتی ہیں کہ:

ہے۔“ 26 دسمبر 1920ء میں نور الصباح ریاست شیرپور کے چشم و چراغ محمد ظہیر الدین خان کے ساتھ شادی کے بندھن میں بندھ گئیں۔ اس وقت ان کی عمر صرف 12 سال تھی اور تیرہویں میں قدم رکھا تھا۔ نواب شیرپور کا شمار یوپی کی اہم شخصیت میں ہوتا تھا۔ وہ 1911ء سے کانگریس کے پلیٹ فارم سے سیاست میں کلیدی رول ادا کر رہے تھے۔ تحریک آزادی میں انہیں ایک خاص اہمیت حاصل تھی۔ شوہر کی وجہ سے وہ بھی سیاست میں دلچسپی لینے لگیں۔ 1922ء میں ان کی زندگی میں ایک اہم موڑ تب آیا کہ جب وہ اپنے شوہر کے ہمراہ خلافت موومنٹ کی جانب راغب ہوئیں اور ان کی ملاقات ”بی اماں“ سے ہوئی۔

مولانا محمد علی و مولانا شوکت علی کی والدہ بی اماں نے نور الصباح کی زندگی کو بدل کر رکھ دیا، ماضی میں ان کے کپڑے، جوتے، خوشبوئیات وغیرہ سب لندن سے آتے تھے اور وہ شیرپور میں شہزادیوں کی سی زندگی بسر کیا کرتی تھیں۔ مگر بی اماں سے ملاقات کے بعد انہوں نے اپنا سب کچھ غرباء میں تقسیم کر دیا اور معمولی سوتی کپڑے زیب تن کرنے لگیں۔

بچوں کی پڑھائی کی وجہ سے وہ 1941ء میں دہلی منتقل ہو گئیں اور وہاں خواتین کی معاشرتی سرگرمیوں میں حصہ لینے لگیں۔ 1945ء میں قائد اعظم نے ان سے ملاقات کی، اور مسلم لیگ دہلی

23 مارچ اذانِ صبحِ نیاز

اشرف جاوید

وہ کیا نوا تھی
کہ جس کی لوسے
افقِ روشنی کے منظر سنور گئے تھے
بہارِ آفتابِ سخن کیا تھا
کہ خشک شاخوں کے زرد چہرے
گلاب رنگوں سے دھل گئے تھے
کلی کلی کے گداز شانوں پر خوشبوؤں کے لطیف پرچم
نئے سویروں سے آشنائی کو کھل گئے تھے
وہی نوا ڈوبتی شبوں میں
اذانِ صبحِ نیاز بن کر
ہوا کے ہونٹوں پہ کھیلتی جب دلوں میں اتری
تو جسم کی سرحدوں کے اس پار منجمد تیرگی کی
شاخوں پر
روشنی کے گلاب ابھرے
کرن کرن آفتاب ابھرے

بھولے سے کبھی شکوہ یاراں نہ کریں گے،
ہم تذکرہ عہدِ بہاراں نہ کریں گے۔
گلشن میں جو کچھ نو گزرتی ہے سو گزرے،
یہ طے ہے کہ اب فکرِ بہاراں نہ کریں گے۔
تحریکِ پاکستان کے حوالے سے ان کی ایک نظم
”مسلم خاتون سے خطاب“ ہے۔ پوری نظم میں ایک
انقلابی جذبہ کار فرما ہے۔ ایسا معلوم ہوتا ہے کہ ایک
پیامبر نیند کے متوالوں کو اپنا پیام سننے پر مجبور کر رہا ہے
اور ذہن میں جذبہ انقلاب کی جو لے چھڑی ہوئی ہے اس
سے ہم آہنگ ہونے کی کوشش کر رہا ہے۔ وہ کہتی ہیں:

قوم کی تاریکیاں بدبختیاں
اور جنونِ عشق کی سرمستیاں
دورِ محکومی کی بے حد سختیاں
اور اس پر یہ گریباں دستیاں
دکھ درد کی داستاں سن کر بھی تم
کس لیے خاموش ہو مدہوش ہو
وقت آیا ہے تو شمشیر بن
پائے کافر کے لیے زنجیر بن
اپنی ملت کے لیے تصویر بن
قیصریت کے لیے تکبیر بن
اپنے سر سے پردہ غفلت ہٹا
اپنی آنکھیں کھول اور ظلمت ہٹا

سر سید کی علی گڑھ تحریک پاکستان کی تحریک کا نکتہ آغاز

اطہر بیگ

مورخین کے مطابق سر سید نے مسلمانوں کی آزادی کا بیج بویا تھا۔ سر سید کی علی گڑھ تحریک پاکستان کی تحریک کا نکتہ آغاز ثابت ہوئی۔ سر سید اور قائد اعظم محمد علی جناح ایک ہی تحریک کے علمبردار تھے اور دونوں نے ایک ہی مقصد کو آگے بڑھایا۔ گاندھی نے سر سید کو ”تعلیم کا پیغمبر“ قرار دیا۔ بلاشبک سر سید احمد خان عظیم مفکر، فلاسفر، مورخ، مفسر، سیرت نگار، مصلح اور مذہبی و سیاسی رہنما تھے۔

جب آل انڈیا کانگریس قائم ہوئی تو اس کے پہلے اجلاس میں سر سید کو شرکت کی دعوت دی گئی جو انہوں نے قبول نہ کی اور مسلمانوں کو خبردار کیا کہ وہ کانگریس میں شامل نہ ہوں کیوں کہ کانگریس ہندوؤں کی

سر سید اگر نہ ہوتے تو پاکستان نہ بنتا انہوں نے مسلمانوں کے لیے عظیم سیاسی، سماجی، تعلیمی اور مذہبی خدمات انجام دے کر پاکستان کا بیج بویا۔ وہ مغربی جمہوری نظام کے خلاف تھے کیونکہ اس نظام میں اقلیت کے لیے کوئی گنجائش موجود نہیں تھی لہذا سر سید نے مسلمانوں کے لیے جداگانہ انتخابات کا مطالبہ کیا۔ انہوں نے مذہبی فکر کو نئے زمانے کے تقاضوں کے ساتھ جوڑا ان کا دماغ روشن اور دل مسلمان تھا۔

سر سید نے زور دیا کہ ”مسلمان دنیا کے سامنے اسلام کا چہرہ پیش کرنے کی بجائے حقیقی اسلام کے سچے پیروکار کے طور پر اپنا چہرہ پیش کریں اور کردار، علم، برداشت اور تقویٰ کا مظاہرہ کریں تاکہ غیر مسلم ان کے کردار سے متاثر ہو کر اسلام کی جانب راغب ہوں۔“

سر سید اگر نہ ہوتے تو پاکستان نہ بنتا انہوں نے مسلمانوں کے لیے عظیم سیاسی، سماجی، تعلیمی اور مذہبی خدمات انجام دے کر پاکستان کا بیج بویا۔ وہ مغربی جمہوری نظام کے خلاف تھے کیونکہ اس نظام میں اقلیت کے لیے کوئی گنجائش موجود نہیں تھی لہذا سر سید نے مسلمانوں کے لیے جداگانہ انتخابات کا مطالبہ کیا۔ انہوں نے مذہبی فکر کو نئے زمانے کے

جماعت ثابت ہوگی۔ سر سید کا وژن اس وقت درست ثابت ہوا جب قائد اعظم کچھ عرصہ کانگریس میں شامل رہ کر ہندو ذہن کو جاننے اور پرکھنے کے بعد کانگریس سے الگ ہو گئے۔ 1857ء کی جنگ آزادی میں ناکامی کے بعد مسلمان انگریزوں اور ہندوؤں کے زیرِ عتاب آگئے۔ ہندوؤں نے مسلمانوں کو باغی ثابت کرنے کے لیے سازشیں شروع کر دیں۔ اس نازک گھڑی میں سر سید احمد خان نے مسلمانوں کا مقدمہ لڑا انہوں نے ”رسالہ اسباب بغاوت ہند“ لکھ کر جنگ کے اصل اسباب اور محرکات کو بے نقاب کیا اور انگریزوں سے ملاقاتیں کر کے دلائل کے ساتھ مسلمانوں کا مقدمہ پیش کر کے الزامات کا دفاع کیا۔ بقول اقبال سر سید مسلمانوں کے ہمدرد، معاون اور رہنما ثابت ہوئے۔

تقاضوں کے ساتھ جوڑا ان کا دماغ روشن اور دل مسلمان تھا۔

ہندوؤں اور مسلمانوں کے مابین لسانی مسئلے نے تنازعہ کی صورت اختیار کی اور تعصب کی شدت میں روز بروز اضافہ ہونے لگا۔ اس کی اولین صورت اس وقت سامنے آئی جب ہندوؤں کو یہ خیال پیدا ہو گیا کہ سرکاری عدالتوں میں بھاشا اور دیوناگری رسم الخط جاری کیا جائے اور اردو زبان کو موقوف کیا جائے۔ یہ پہلا موقع تھا جب سرسید نے بھانپ لیا کہ اب ہندوؤں اور مسلمانوں کا بطور ایک

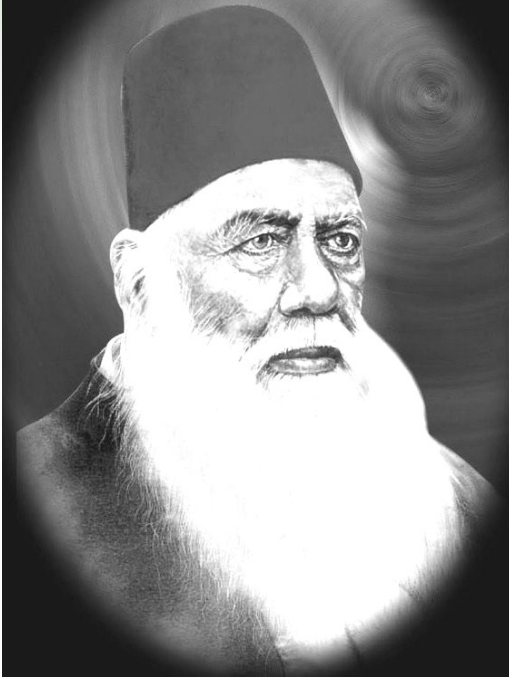
”The Aligarh Movement“ میں لکھا ہے کہ غدر کے بعد ہندو اور مسلمانوں کو ایک قوم بننے کا موقع ملا تھا لیکن اس موقع کو سرسید نے استعمال نہیں کیا کیونکہ وہ صرف مسلمانوں کا سوچتے تھے۔ علی گڑھ تحریک صرف مسلمانوں کے مستقبل کے تحفظ کے لئے بپائی گئی اور بالآخر تحریک پاکستان پر منتج ہو گئی۔

ہندو اور مسلمان ایک قوم ہیں، اس پر سرسید نے بڑی تفصیل سے تقاریر کی ہیں اور ان کے سُننے والوں میں دونوں فرقوں کے لوگ کثرت سے شامل ہوتے تھے۔ قومی یکجہی کے لئے انھوں نے بیشتر تقاریر کیں، ایک جلسے سے مخاطب ہو کر فرماتے ہیں:

قوم کے ساتھ ساتھ چلنا مشکل ہو گیا ہے۔ سرسید احمد کہتے تھے کہ:

میں نے کہا اب مجھے یقین ہو گیا ہے کہ دونوں قومیں کسی کام میں دل سے شریک نہ ہو سکیں گی۔ ابھی تو بہت کم ہے، آگے آگے اس سے زیادہ مخالفت اور عناد ان لوگوں کے سبب جو تعلیم یافتہ کہلاتے ہیں، بڑھتا نظر آتا ہے۔ جو زندہ رہے گا، دیکھے گا۔ انہوں نے کہا اگر یہ پیشگوئی صحیح ہوئی تو نہایت افسوس ہے۔ میں نے کہا ”مجھے بھی نہایت افسوس ہے مگر اپنی پیشگوئی پر مجھے پورا یقین ہے۔“

پروفیسر ایم ایس جین اپنی کتاب

”اس وقت ہندوستان میں خدا کے فضل سے دو قومیں آباد ہیں اور اس طرح سے ہیں کہ ایک کا گھر دوسرے سے ملا ہے۔ ایک کی دیوار کا سایہ دوسرے کے گھر میں پڑتا ہے۔ ایک آب و ہوا کے شریک ہیں، ایک دریا یا کنویں کا پانی پیتے ہیں، مرنے جینے میں ایک دوسرے کے رنج و راحت میں شریک ہوتے ہیں۔ ایک دوسرے سے ملے بغیر چارہ نہیں۔ ہم کو ایک دل ہو کر مجموعی حالت میں کوشش کرنی چاہیے۔ اگر ایسا ہوگا تو سنبھل جائیں گے، نہیں تو ایک دوسرے کے اثر سے دونوں قومیں تباہ اور بگڑ جائیں گی۔“ (فکر و نظر، سرسید نمبر۔ اکتوبر 1992)

سرسید احمد خان نے اپنی بساط بھر کوشش کی تھی کہ ہندو اور مسلمانوں میں محبت اور اتحاد کی فضا قائم رہے لیکن متعصب ہندو لیڈران ہر لمحہ مسلمانوں کو زیر کرنے کی کوششوں میں مصروف رہے۔ تخلیق پاکستان کا تصور تو سرسید کا نہ تھا البتہ ہندوستان میں مسلمانوں کی موجودہ صورت حال کو دیکھ کر یہی لگتا ہے کہ مرحوم محمد علی جناح ایک دور رس اور نباض امت تھے۔

سرسید احمد خان نے ہند کی آزادی کا خواب تب دیکھا تھا جب کہ کسی نے دور تک اس کا سوچا بھی نہ تھا۔ 1864ء میں بمقام غازی پور ایک تقریر میں انہوں نے کہا: ”جب ہندوستانیوں کا لیجسلیٹو کونسل میں داخل ہونا، ہندوستانیوں کی ترقی کی ابتدا ہے۔ تم میری

اس پیشین گوئی کو یاد رکھو کہ وہ دن کچھ دور نہیں ہے کہ ہر ضلع میں سے ایک شخص کا کونسل میں داخل ہونا ضروری ہوگا، وہ دن آئے گا کہ تم خود ہی قانون بناؤ گے اور خود ہی اس پر عمل کرو گے۔“

اقبال نے سرسید کی عقلیت پسندی کو تکمیلی شان عطا کرنے کے بعد عشق و جنوں کی ارتقائی منزلوں کی سیر کرائی۔ علی گڑھ کے طالب علموں کو مخاطب کرتے وقت انہوں نے کہا تھا کہ:

اوروں کا ہے پیام اور میرا پیام اور ہے،
عشق کے درد مند کا طرزِ کلام اور ہے۔

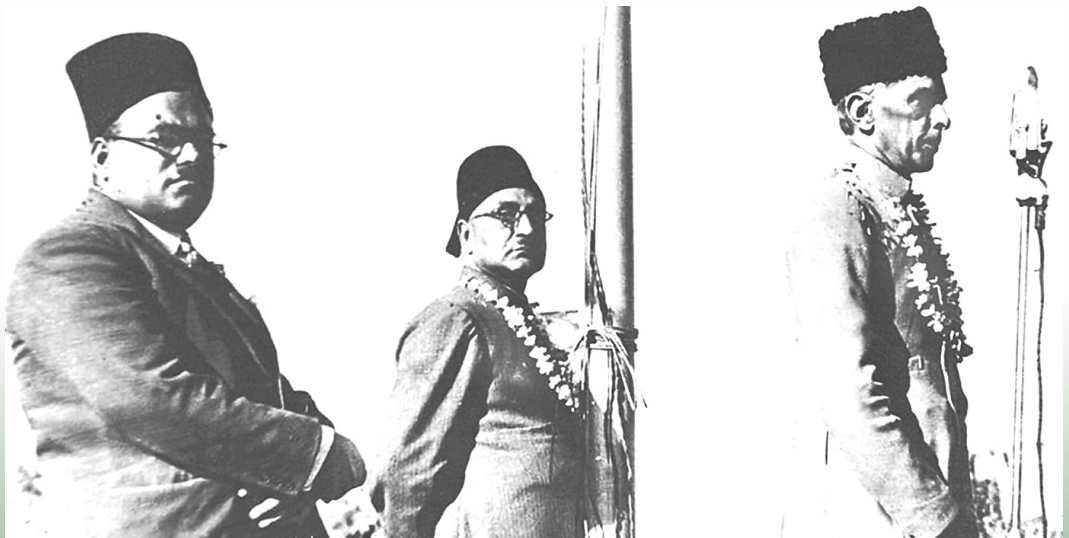
23 مارچ 1940ء کا دن تاریخ کے آئینے میں

نسرین اختر

کردی جائے گی۔“ چنانچہ قرارداد تیار ہوئی، اس کا متن پڑھا گیا پھر مولانا ظفر علی خان نے اسی روز اس کا اردو ترجمہ بھی کیا۔ پھر یہ قرارداد ارکان کو غور و فکر کے لیے دے دی گئی۔ اس کے بعد اجلاس 23 مارچ تک ملتوی کر دی گئی۔

دوسرے دن 23 مارچ 1940ء کو 11 بجے صبح اجلاس منعقد ہوا۔ متعدد اراکین نے اسمیں ترامیم تجویز کیں اور اس کا حتمی مسودہ تیار کیا گیا۔ شیر بنگال

23 مارچ 1940ء ہماری قومی تاریخ کا ایک یادگار دن، جب آل انڈیا مسلم لیگ کا 27 واں سالانہ اجلاس لاہور میں منٹو پارک، موجودہ اقبال پارک کے مقام ہر 22، 23 اور 24 مارچ 1940ء کو قائد اعظم صدارت میں منعقد ہوا۔ 22 مارچ 1940ء کو صبح آٹھ بجے آل انڈیا مسلم لیگ کے پہلے دن کا اجلاس منعقد ہوا۔ جس میں قائد اعظم نے قرارداد پاکستان کے بارے میں بتایا کہ ”مجوزہ قرارداد کو ٹائپ کیا جا رہا ہے۔ تیار ہونے پر پیش

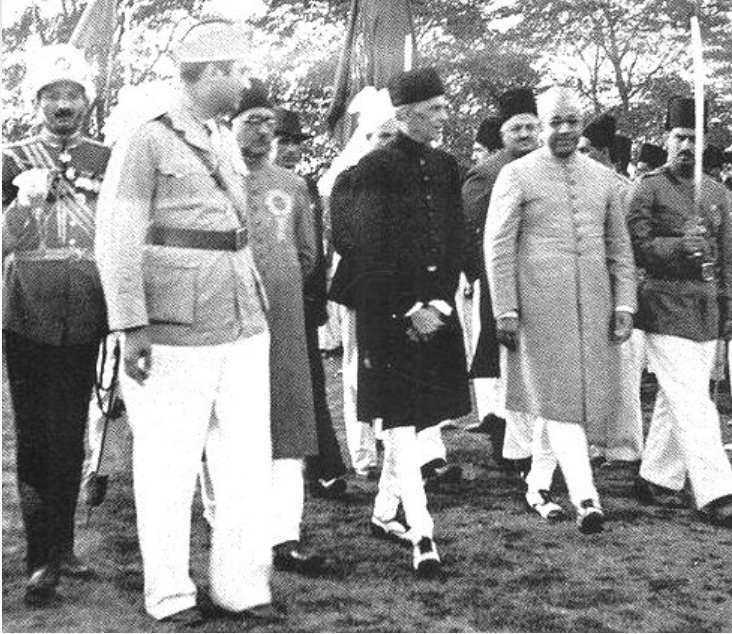
سر عبداللہ ہارون اور بلوچستان سے قاضی عیسیٰ نے کی۔ قرارداد پاکستان کے مصنف اس وقت کے وزیر اعلیٰ پنجاب سر سکندر حیات خان تھے جو کہ پنجاب مسلم لیگ کے صدر بھی تھے۔ مسلم لیگ میں شمولیت سے قبل آپ یونیسٹ پارٹی کے سربراہ تھے۔ اس اس اجلاس میں تقریباً سو لاکھ مسلمانوں نے شرکت کی۔

اجلاس سے 4 روز قبل لاہور میں علامہ مشرقی کی خاکسار جماعت نے پابندی توڑتے ہوئے ایک عسکری پریڈ کی تھی، جس کو روکنے کے لیے پولیس نے گولیاں چلائیں۔ 35 کے قریب خاکسار جان بحق

ہوئے۔ اس واقعہ کی وجہ سے لاہور میں زبردست کشیدگی تھی اور صوبہ پنجاب میں مسلم لیگ کی اتحادی جماعت یونیسٹ پارٹی برسر اقتدار تھی اور اس بات کا خطرہ تھا کہ خاکسار کے بیلچے بردار کارکن مسلم لیگ کا یہ اجلاس نہ ہونے دیں یا اس موقع پر ہنگامہ برپا کریں۔ موقع کی اسی نزاکت کے پیش نظر قائد اعظم محمد علی جناح نے افتتاحی اجلاس سے خطاب کرتے ہوئے انہوں نے پہلی بار کہا کہ ہندوستان میں مسئلہ فرقہ وارانہ نوعیت کا نہیں ہے بلکہ بین الاقوامی ہے یعنی یہ

مولوی ابوالقاسم فضل الحق نے وہ تاریخی قرارداد پیش کی جسے بعد میں قرارداد پاکستان کے نام سے موسوم کیا گیا۔ اس قرارداد میں یہ مطالبہ کیا گیا کہ ہندوستان جو علاقے جغرافیائی طور پر ایک دوسرے سے ملحق ہیں اور جہاں مسلمان اکثریت میں ہیں انکی حد بندی اس طرح کی جائے کہ وہ آزاد مسلم ریاستوں کی شکل اختیار کر لیں اور یہ ریاستیں مکمل طور پر بااختیار اور خود مختار ہوں۔ اس قرارداد کی تائید یوپی کے مسلم لیگی رہنما چوہدری خلیق الزماں، پنجاب سے مولانا ظفر علی خان، سرحد سے سردار اورنگ زیب، سندھ سے

دو قوموں کا مسئلہ ہے۔ انہوں نے کہا کہ ہندوؤں اور مسلمانوں میں فرق اتنا بڑا اور واضح ہے کہ ایک مرکزی حکومت کے تحت ان کا اتحاد خطرات سے بھرپور ہوگا۔ انہوں نے کہا کہ اس صورت میں ایک ہی راہ ہے کہ ان کی علیحدہ مملکتیں ہوں۔

آل انڈیا مسلم لیگ کے

تیسرے اور آخری دن 24

قرارداد“ کہا گیا۔

واضح رہے کہ انڈیا آفس لائبریری و ریکارڈ لندن میں موجود دستاویزات کے مطابق حکومت ہند نے یہ قرارداد برطانوی وزیر مملکت برائے ہندوستان کو بھیجی۔ اس قرارداد میں کہا گیا ہے کہ یہ قرارداد آل انڈیا مسلم لیگ نے 24 مارچ 1940ء کو لاہور میں منظور کی تھی۔ یہ بات قابل ذکر ہے کہ آج بھی کئی لوگ اس غلط فہمی کا شکار ہیں کہ قرارداد پاکستان 23 مارچ 1940ء کو منظور ہوئی۔ حالانکہ ایسا نہیں ہے اصل حقیقت یہ ہے کہ یہ قرارداد 23 مارچ 1940ء کو پیش ہوئی اور 24 مارچ 1940ء کو منظور ہوئی تھی۔ 23 مارچ 1940ء کے دن کو تحریک پاکستان میں ”یوم

مارچ 1940ء کو یہ قرارداد اکثریت رائے سے منظور کر لی گئی۔ اس قرارداد میں محرک اور مقررین کی تقاریر میں ”پاکستان“ کا قطعی ذکر نہ تھا اور قرارداد کو محض ”تقسیم ہند کی قرارداد“ کہا گیا تھا البتہ بیگم مولانا محمد علی جوہر نے اپنی تقریر میں اس کو پاکستان کی قرارداد کہا۔ ہندوستانی پریس نے طنزیہ طور پر اس قرارداد کو ”قرارداد پاکستان“ کہا۔ چنانچہ جب قائد اعظم سے اس قرارداد کے نام کے بارے میں دریافت کیا گیا تو انہوں نے جواب دیا کہ ”اس قرارداد کے لیے ہمارے پاس مناسب لفظ نہ تھا۔ ہمارے مخالفین اور دشمنوں نے ہمیں اس کے لیے ”قرارداد پاکستان“ کا نام دیا۔“ اجلاس کے دوران اس قرارداد کو ”آئینی

خاکساروں سے ہمدردی کی قرارداد پاکستان پیش کی۔ اس کے بعد ”آئینی قرارداد“ کی تائید میں سید ذاکر علی، بیگم محمد علی اور مولانا عبدالحمید نے تقاریر کیں، جس کے بعد قرارداد متفقہ طور پر منظور کی گئی۔ قرارداد کی منظوری کے بعد مسلم لیگ کے آئین میں ترمیم کی قرارداد منظور ہوئی اور عہدیدار منتخب کیے گئے۔ آخر میں قائد اعظم نے نواب بہادر یار جنگ کو تقریر کی دعوت دی۔ اجلاس سمیٹتے ہوئے اختتامی کلمات میں قائد اعظم نے اجلاس لاہور کو مسلم ہند کی تاریخ کا عہد آفرین بات قرار دیا جس نے مسلمانوں کی منزل متعین کر دی۔ جس کے بعد یہ تاریخی اجلاس رات ساڑھے گیارہ بجے ختم ہوا۔ قائد اعظم کے سیکریٹری مطلوب الحسن سید کا بیان ہے کہ قرارداد کی منظوری کے بعد انہوں نے کہا، ”اقبال اب ہمارے درمیاں نہیں ہیں، لیکن اگر وہ زندہ ہوتے تو یہ معلوم کر کے خوش ہوتے کہ ہم نے وہی کیا جو وہ ہم سے کروانا چاہتے تھے۔“

قرارداد لاہور کے نکات مندرجہ ذیل ہیں:

- (1) آل انڈیا مسلم لیگ کا یہ اجلاس، آئینی مسائل ہر 27 اگست، 17 اور 18 ستمبر اور 22 اکتوبر 1939ء اور 3 فروری 1940ء کی قراردادوں کی روشنی میں یہ مطالبہ کرتا ہے کہ گورنمنٹ آف انڈیا ایکٹ 1935ء میں شامل وفاق کی تجویز، اس ملک کے

الفرقان“ یعنی فیصلے کا دن کہا جاتا ہے۔ ”قرارداد پاکستان“ کا دوسرا نام ”قرارداد لاہور“ ہے۔ یہ بات حیرت انگیز ہے کہ اس قرارداد کا اصل مسودہ دستیاب نہیں ہے۔ اصل مسودے سے مراد وہ ٹائپ شدہ قرارداد ہے جس میں ہاتھ سے مختلف ترمیم کی گئیں۔ افسوسناک بات یہ ہے کہ قرارداد پاکستان کا اصل مسودہ مسلم لیگ کے پاس بھی نہیں ہے۔ یہاں یہ امر بھی دلچسپی سے خالی نہیں کہ قائد اعظم کے مزار کی تعمیر کے وقت اس کی بنیادوں میں جو ”تین اہم چیزیں“ دفن کر دی گئیں، ان میں ”قرارداد پاکستان“ کی دستاویزات بھی شامل ہیں۔ 24 مارچ 1940ء کو ہونے والے اجلاس میں خان بہادر نواب محمد اسماعیل خان (بہار) قاضی محمد عیسیٰ (بلوچستان)، عبدالحمید خان (مدرا س) آئی آئی چندریگر (بمبئی) سید عبدالروف شاہ (سی پی) اور ڈاکٹر محمد عالم نے قرارداد کی تائید میں تقاریر کیں۔ اس موقع پر قائد اعظم نے مداخلت کرتے ہوئے عبدالرحمان مسیحی کو فلسطین پر قرارداد پیش کرنے کی ہدایت کی۔ سید رضا علی اور عبدالحمید بدایونی نے اس قرارداد کی تائید میں تقاریر کیں اور قرارداد نوری طور پر منظور کر لی گئی جس کے بعد اجلاس کی کارروائی کو رات 9 بجے تک ملتوی کر دیا گیا۔ رات میں جب اجلاس شروع ہوا تو 19 مارچ کو ہونے والے سانحہ پر قائد اعظم نے

مشاورت سے مناسب اور مؤثر اقدامات کی ضمانت دی جائے۔

(4) آئین میں یہ گنجائش رکھی جائے کہ مسلم خطے، دفاع، خارجی امور، رسل و رسائل پر عملدرآمد اور دوسرے ضروری امور کے اختیارات پر بھی قابض ہو سکیں۔

(5) ”قرارداد لاہور“ کو پہلی بار ”قرارداد پاکستان“ کا نام آل انڈیا مسلم لیگ کے مخالف وطن پرست مسلمان سیاسی اتحاد، آل انڈیا آزاد مسلم کانفرنس نے اپنے اپریل 1940 کے جلسہ میں دیا۔ جبکہ ہندوستانی پریس نے طنزیہ طور پر اس قرارداد کو، ”قرارداد پاکستان“ کہا تھا۔ 23 مارچ 1940ء کو قائد اعظم محمد علی جناح کی ہدایت پر پہلی بار ”کل ہند یوم پاکستان“ منایا گیا۔ اس موقع پر برصغیر

مخصوص حالات میں مکمل طور پر نامناسب اور ناقابل عمل ہے۔

(2) کوئی بھی آئینی منصوبہ اس ملک میں قابل عمل یا مسلمانوں کے لیے قابل قبول نہیں ہوگا کہ جب تک جغرافیائی طور پر متصل اکائیوں کی حد بندی نہ کی جائے۔ ان خطوں میں جہاں مسلمان عددی طور پر اکثریت میں ہیں، جیسا کہ ہندوستان کے شمال مغربی اور مشرقی علاقوں میں، ان کو ”آزاد ریاستوں“ کی شکل دی جائے جن میں تمام اکائیاں آزاد اور خود مختار ہوں۔

(3) آئین میں مسلم اکائیوں اور خطوں میں غیر مسلم اقلیتوں اور دیگر علاقوں کے مسلم اقلیتوں کے مذہبی، ثقافتی، اقتصادی، سیاسی، انتظامی اور دیگر حقوق اور مفادات کے تحفظ کے لیے باہمی

کے مسلمانوں نے اس عزم کا اعادہ کہا کہ 23 مارچ 1940ء کو پیش ہونے والی ”قرارداد پاکستان“ میں کئے گئے ایک علیحدہ اور آزاد مسلم ملک کے قیام تک آزادی کی جدوجہد جاری رہے گی۔ ”قرارداد پاکستان“ کی یاد میں قیام پاکستان سے لے کر

سال کا بچہ بھی پاکستان زندہ باد کے نعرے لگا رہا تھا، اسے دیکھ کر قائد اعظم نے اپنی گاڑی روکنے کو کہا اور لڑکے کو پاس بلا کر پوچھا ”تم پاکستان کا مطلب سمجھتے ہو؟“ لڑکا گھبرا گیا۔ قائد نے اس کا حوصلہ بڑھاتے ہوئے پیار سے پھر وہی سوال پوچھا۔ لڑکا بولا ”پاکستان کا بہتر مطلب آپ جانتے ہیں، ہم تو بس اتنا جانتے ہیں جہاں مسلمانوں کی حکومت وہ پاکستان اور جہاں ہندوؤں کی حکومت وہ ہندوستان۔“ قائد اعظم نے اپنے ساتھ آئے صحافی کو مخاطب کرتے ہوئے کہا کہ ”مدرسوں کا چھوٹا سا لڑکا بھی پاکستان کا مطلب سمجھتا ہے لیکن گاندھی جی نہیں سمجھ سکتے۔“ یہ بات صحافی نے نوٹ کر لی اور اگلے روز تمام اخبارات میں یہ خبر شائع ہو گئی اور دنیا جان گئی کہ ”قرارداد پاکستان“ نے بچے بچے کو سمجھا دیا ہے کہ پاکستان کیا ہے اور اس کے حصول کا مقصد کیا ہے۔ پاکستان زندہ باد۔

1955ء تک کبھی بھی 23 مارچ کا دن ”یوم پاکستان“ کے طور پر نہیں منایا گیا۔ 1956ء کے پہلے آئین کی منظوری کی خوشی میں پہلی بار 23 مارچ 1958ء کو ”یوم جمہوریہ“ منایا گیا تھا اور یہ دن، ایک قومی لاء لگاتو 23 مارچ 1959ء کو آخری بار ”یوم جمہوریہ“ منایا گیا تھا۔ 1960ء سے پاکستان میں ہر سال سرکاری طور پر 23 مارچ کا دن ”یوم پاکستان“ کے طور پر منانے کا سلسلہ شروع ہوا جو آج تک جاری ہے۔ 23 مارچ کا دن ایک طرح سے قومی اور فوجی طاقت کا مظاہرہ کرنے کا دن ہے۔

1941ء میں قائد اعظم مدرسوں میں مسلم لیگ کا جلسہ کر کے واپس جا رہے تھے کہ راستے میں ایک قصبہ سے گزر ہوا جہاں مسلمانوں نے ان کا پر جوش استقبال کیا، سب پاکستان زندہ باد کے نعرے لگا رہے تھے اسی ہجوم میں بھٹی پرانی نیکر پہلے ایک آٹھ

تقسیم ہند کا اعلان

اور لارڈ بیٹن کا جانب درانہ کردار

سید محسن علی

بازی کا موقع دیا جائے کیونکہ ریاست حیدرآباد مسلمان حکمران کیساتھ ہندو اکثریتی ریاست تھی جبکہ ریاست جموں و کشمیر ہندو حکمران کے ساتھ مسلمان اکثریتی ریاست تھی۔ لیکن ماونٹ بیٹن نے میری بات نہیں سنی کیونکہ میں نے جو کچھ بھی کہا جواہر لال نہرو کی جانب سے کشمیر کو بھارت میں رکھنے کی خواہش کے سامنے میری ایک نہ چلی“

3 جون 1947 کو برطانوی حکومت نے انڈیا میں اقتدار کی منتقلی اور ملک کی تقسیم کا اعلان کیا۔ پاکستان

مسئلہ کشمیر کے حوالے سے لارڈ ماونٹ بیٹن کے متنازعہ اور جانبدارانہ کردار کو اجاگر کرتے ہوئے، برطانوی مصنفہ و کٹوریہ شو فیلڈ نے اپنی کتاب Kashmir in Conflict میں لکھا ہے کہ سر کونار کور فیلڈ، جنہیں 1945-47ء میں سلطنت برطانیہ کی جانب سے وائسرائے ہند کا سیاسی مشیر مقرر کیا گیا تھا، کا کہنا تھا کہ ماونٹ بیٹن برطانوی حکومت ہند کے محکمہ سیاسی امور کی ہدایت کی نسبت انڈین نیشنل کانگریس کے سیاسی رہنماؤں کی بات

زیادہ سنتے تھے۔ انہیں برطانوی حکومت ہند کے محکمہ سیاسی امور کی جانب سے پاکستان و بھارت کی آزاد مملکتوں کے قیام سے قبل یہ تجاویزی دی گئی تھی کہ پاکستان و بھارت کی سیاسی لیڈر شپ کو ریاست حیدرآباد اور ریاست جموں و کشمیر کی بھارت اور پاکستان کے ساتھ الحاق کیلئے سودے

محمد علی جناح کے بیان کا اردو ترجمہ:
ہیز میجسٹری کی حکومت کا ہندوستان کے لوگوں
کے لیے انتقال اقتدار کے منصوبے کے بارے میں
بیان نشر کیا جا چکا ہے، اور انڈیا اور بیرون ملک ذرائع
ابلاغ میں کل اشاعت کے لیے پریس کوریلیز کر دیا
جائے گا۔

اس بیان میں اس منصوبے کے خدو خال بیان
کیے گئے ہیں جس پر ہمیں
پوری سنجیدگی سے غور کرنا
ہے۔ ہماری ذمہ داری ہے کہ
ہم اس منصوبے کا جائزہ
ٹھنڈے دماغ اور غیر جذباتی
انداز میں لیں۔ ہمیں یاد رکھنا

کے بانی محمد علی جناح نے برطانوی وزیر اعظم کلیمنٹ
ایٹلی اور وائس رائے لارڈ ماؤنٹ بیٹن کی تقریر کے بعد
اپنے رد عمل میں کہا کہ برطانوی حکومت کے اس
اعلان پر انتہائی تھمل اور ٹھنڈے دل سے غور کرنا ہوگا۔
انہوں نے یہ بھی کہا کہ یہ منصوبہ کچھ اہم پہلوؤں میں
ہماری توقعات پر پورا نہیں اترتا لیکن اس پر حتمی فیصلہ
آل انڈیا مسلم لیگ کی کونسل میں لیا جائے گا۔

برصغیر کے بٹوارے میں ماؤنٹ بیٹن کی جانب سے بڑے پیمانے پر
بددیانتی کی گئی اور ایک مفلوج ریاست قائد اعظم محمد علی جناح اور
مسلم لیگ کے حوالے کی گئی جس کے بارے میں ان کا خیال تھا کہ،
زیادہ عرصہ قائم نہیں رہ سکے گی۔

چاہیے کہ ہمیں اس عظیم
برصغیر کے سیاسی مسائل
کے حل کے لیے، جس
میں چالیس کروڑ لوگ
رہتے ہیں، نہایت اہم اور
گنجھیر فیصلے کرنے ہیں۔
جس قدر بھاری ذمہ داری
ہمارے کندھوں پر ہے
اس کی مثال دنیا میں کہیں

میں پایہ تکمیل کو پہنچے۔

میری تمام طبقات خاص طور پر مسلمانوں سے
مخلصانہ اپیل ہے کہ وہ نظم و ضبط قائم رکھیں۔ ہمیں اس
منصوبے کی روح کو سمجھتے ہوئے کسی نتیجے پر پہنچنا ہو گا۔

نہیں ملتی۔ اور اس حوالے سے سب سے بڑی ذمہ داری
ہندوستان کے سیاسی رہنماؤں کے کندھوں پر ہے۔
ہمیں اپنی تمام تر توانائیاں اس بات پر صرف کرنی
چاہئیں کہ انتقالِ اقتدار کا یہ مرحلہ مؤثر اور پرامن انداز

مسلم لیگ کے حلقے پر امید ہیں۔ اس میں کوئی شک نہیں کہ کسی بھی حتمی فیصلے سے پہلے اس منصوبے کے منفی اور مثبت پہلوؤں پر غور کیا جانا چاہیے۔

میں یہ ضرور کہوں گا کہ میرے خیال میں وائسرائے نے کئی قوتوں کا بہادری سے مقابلہ کیا ہے۔ اور میرا ان کے بارے میں یہ تاثر ہے کہ وہ انصاف اور غیر جانبداری کے جذبے سے کام کر رہے تھے اور ہمیں چاہیے کہ ہم ان کام آسان بنائیں۔

برصغیر کے بٹوارے میں ماؤنٹ بیٹن کی جانب سے بڑے پیمانے پر بددیانتی کی گئی اور ایک مفلوج ریاست قائد اعظم محمد علی جناح اور مسلم لیگ کے حوالے کی گئی جس کے بارے میں ان کا خیال تھا کہ، زیادہ عرصہ قائم نہیں رہ سکے گی۔

○

میں اس فیصلہ کن مرحلے پر خدا کی رہنمائی طلب کرتا ہوں تاکہ ہم اپنی ذمہ داری منصوبے کو اچھی طرح سمجھتے ہوئے سمجھداری سے اور معتبرانہ انداز میں پوری کر سکیں۔

یہ تو واضح ہے کہ یہ منصوبہ کئی اہم پہلوؤں میں ہماری توقعات پر پورا نہیں اترتا۔ اور اس میں کچھ ایسے معاملات ہیں جن کے بارے میں ہم یہ کہہ یا محسوس نہیں کر سکتے کہ ہم ان سے مطمئن ہیں یا اتفاق کرتے ہیں۔ ہمیں فیصلہ کرنا ہے کہ ہز میجسٹی کی حکومت کی طرف جو منصوبہ پیش کیا گیا ہے ہم نے اس سے سمجھوتے کے طور پر قبول کرنا ہے یا سیٹلمنٹ۔ میں یہ فیصلہ نہیں کروں گا بلکہ آل انڈیا مسلم لیگ کی کونسل ہی اس پر ہمارے آئین اور روایات کے مطابق حتمی فیصلہ کر سکتی ہے، جس کا اجلاس پیر نوجون کو طلب کیا گیا ہے۔ لیکن اب تک جو میں سمجھ سکا ہوں دلی میں

بلوچستان میں برطانوی حکمرانوں کے خلاف بغاوت:

نور امینگل کی جدوجہد

محمد سمیع اللہ

1901 سے 1912 تک، جھالاوان بلوچستان سے سندھ میں چھاپوں کے سلسلے کی وجہ سے، قلات کے پولیٹیکل ایجنٹ نے امن بحال کرنے اور تصفیہ پر اثر انداز ہونے کے لیے مینگل کے علاقے میں مضبوط حفاظت کے ساتھ جھالاوان کی طرف روانہ کیا۔ اس

1857 کے بعد شمالی ہندوستان میں برطانوی حکمرانوں کے خلاف بغاوت شروع ہو گئی اور خاص طور پر دہلی، لکھنؤ، آگرہ اور دیگر علاقوں میں۔ اگرچہ اس بغاوت کو انگریزوں نے کچل دیا تھا لیکن اس جدوجہد کے اثرات چنگاری کی طرح بلوچستان سمیت برصغیر کے دیگر حصوں میں پھیل گئے۔ چنانچہ تحریک خلافت کے حامی سرداروں اور دیگر سرکردہ رہنماؤں نے بلوچستان کے بہت سے علاقوں اور خاص طور پر جھالاوان میں انگریزوں کے خلاف ہتھیار اٹھالیے۔ اس جدوجہد کی قیادت نور امینگل نے وڈھ، خضدار، لسبیلہ میں کی اور جھالاوان کی زہری میں نواب خان محمد زرکزی اور ان کے ساتھیوں جیسے نور امینگل، شہباز خان گرگناری، گھوہرام مینگل نے انگریز حکمرانوں کے خلاف جدوجہد شروع کی۔ جنگ آزادی کے جنگجوؤں اور برطانوی فوج کے درمیان خضدار کے قریب سمن تنگ کے مقام پر ہوئی جس میں انگریزوں کو بھاری جانی نقصان اٹھانا پڑا۔

میں ہزارہ پائیزز کے کیپٹن اینڈرسن اور دیگر سپاہی مارے گئے اور بلوچستان کے جھالاوان کے کیپٹن پارگیٹر باغیوں اور آزادی پسندوں کے حملے کی زد میں آئے۔

نور امینگل کے ساتھ نواب خان محمد زکری جو زہری قبیلے کے سردار تھے بھی ان کے ساتھ شامل ہو گئے اور جھالاوان کے بہت سے علاقوں پر حملہ کرنے کے لیے آزادی پسندوں کی ایک فوج کو جمع کرنا شروع کر دیا۔ 10,000 کی ایک بڑی فورس جس کو نواب خان محمد کے مسلح افراد نے اکٹھا کیا تھا اس نے نور امینگل کے ساتھ ساتھ بلوچستان اور سندھ کے کئی حصوں پر حملہ کیا۔ نواب خان محمد اور نور امینگل برطانوی حکمرانوں کے حملوں کو پسپا کرنے میں کامیاب ہوئے اور جھالاوان میں برطانوی فوج کی چیک پوسٹ کو بھاری نقصان پہنچا۔ کھولو مری اور بگٹی کے علاقوں میں بھی مٹھ بگٹی کی جدوجہد جاری تھی۔

برطانوی بلوچستان میں کاکڑ قبیلے کے سردار شاہجہان جو گیزی نے ژوب کے علاقے میں انگریز حکمرانوں پر حملہ کیا۔ جھالاوان میں نور امینگل اور اس کے دوست جیسے شہباز خان گرگناری نواب خان محمد کے ساتھ سرگرم تھے۔ مرکزی آزادی پسند نور امینگل نے جھالاوان کے کئی علاقوں میں اپنے حملوں کو آگے بڑھایا اور انگریزی انواج پر حملہ کر کے انہیں

انگریز حکمرانوں کے خلاف جدوجہد کا اثر بلوچستان سمیت برصغیر کے دیگر حصوں میں اس طرح پھیل گیا۔ بلوچستان میں مینگل قبیلے کے ذیلی قبیلے پہلوان زئی سے تعلق رکھنے والے میر حمزہ کے بیٹے نور امینگل اہم آزادی پسند تھے۔

کے باوجود پولیٹیکل ایجنٹ قلات کی ایڈوانس پارٹی پر جنگجوؤں نے وڈھ کے قریب حملہ کیا، ہزارہ پائیزز کے کیپٹن اینڈرسن کو گولی مار کر ہلاک اور کیپٹن پارگیٹر اور دیگر فوجی زخمی ہوئے۔

انگریز حکمرانوں کے خلاف جدوجہد کا اثر بلوچستان سمیت برصغیر کے دیگر حصوں میں اس طرح پھیل گیا۔ بلوچستان میں مینگل قبیلے کے ذیلی قبیلے پہلوان زئی سے تعلق رکھنے والے میر حمزہ کے بیٹے نور امینگل اہم آزادی پسند تھے۔ وہ ایک بہادر نوجوان تھا، جس نے اپنے ساتھیوں میر غورم مینگل اور دیگر کے ساتھ مل کر انگریزی حکمرانوں کے خلاف بغاوت کی۔ انہوں نے خضدار، لسبیلہ اور سندھ کے کچھ علاقوں میں چھاپے مارے۔ خضدار کے بعد وہ سمن تنگ کے مقام پر جمع ہوئے جہاں سے انگریزوں کی ایڈوانس پارٹی گزر رہی تھی۔ ان کے حملے کے نتیجے

چنانچہ خان محمد کو اس کے ساتھی نے اس وقت قتل کر دیا جب وہ سو رہے تھے۔ پولیٹیکل ایجنٹ اور دوسرے انگریز حکمران نواب خان محمد زہری کی موت کی خبر سن کر بہت خوش ہوئے اور پولیٹیکل ایجنٹ نے خوشی سے کہا: ”اب بلوچستان ہمارا ہے۔“

نواب خان محمد زکزی کی وفات کے بعد نور امینگل نے مینگل اور گرگنری قبیلے کے ساتھیوں کے ساتھ مل کر جدوجہد جاری رکھی۔ سردار نور الدین مینگل بھی تھلوان کے پہاڑوں میں جدوجہد میں شامل ہوئے۔ نور مینگل اور سردار نور الدین مینگل نے شہزادہ خان گرگنری کے ساتھ مل کر اپنا کام جاری رکھا جب سردار نور الدین کو خان محمد گرگنری کے ساتھ 11 اگست 1916 کو گرفتار کیا گیا تھا۔ خان محمد گرگنری اب نال گئے اور سردار بزنجو کے ذریعے گرفتاری کی پیشکش کی۔ اسے خضدار جیل لے جایا گیا۔

میر نور امینگل انگریزوں کے خلاف بہادری سے لڑتے رہے لیکن ان کے دوسرے ساتھی انگریزوں کے دھوکے میں آگئے اور گرفتار ہو گئے۔ وہ تنہا رہ گئے، انہوں نے اپنی جدوجہد جاری رکھی اور بلوچستان کے عوام میں بہت مقبول ہوئے۔ انگریز حکمرانوں نے نور مینگل کو گرفتار کرنے کی بھرپور کوشش کی لیکن وہ ناکام رہے۔ آخر کار انہوں نے سردار نور الدین اور اس کے ساتھی شہباز گرگونی،

شکست دی۔ حالانکہ اس کا دوست میر غرام مینگل چالیس جنگجوؤں کے ساتھ جھالاوان میں شہید ہوا۔ برطانوی فوج کے دو کرنل اور ستر سپاہیوں کے ساتھ ایک لیفٹیننٹ مارے گئے۔ لڑائی جاری تھی جب نور امینگل جھالاوان میں اپنے ساتھیوں کی مدد کے لیے سندھ سے تیزی سے آیا اور نور امینگل اور برطانوی فوج کے درمیان شدید لڑائی ہوئی۔ نتیجتاً برطانوی فوج کو شکست ہوئی۔ نور مینگل ایک باصلاحیت اور بہادر جنگجو نے دو سال تک اپنے حملے جاری رکھے۔ جھالاوان کے کچھ حصوں میں میر پسند خان زہری اور گوہر خان زین نے انگریز حکمرانوں کے خلاف بھی لڑائی شروع کی۔ برطانوی حکمرانوں نے جھالاوان کے آزادی پسندوں اور سرداروں میں اختلافات پیدا کرنے کے لیے تقسیم کرو اور حکومت کرو کی اپنی بدنام زمانہ پالیسی شروع کی۔ ”تقسیم کرو اور حکومت کرو“ کی اس پالیسی کے نتیجے میں علاقے کے قبائل میں جنگجو پیدا ہوئے۔

میجر ٹیمپل کی پالیسی کا فائدہ اٹھاتے ہوئے، اس وقت کے پولیٹیکل ایجنٹ قلات نے جھلوان کے دیگر سرداروں اور خاص طور پر زہری قبیلے کے ذیلی حصے کو مدعو کیا، خاص طور پر سردار موسینی کو نواب خان محمد زکزی کے خلاف دوسرے سرداروں سے مشورہ کرنے کے لیے استعمال کیا گیا۔

ملی نغمہ

فیاض ہاشمی

یوں دی ہمیں آزادی کہ دنیا ہوئی حیران
اے قائدِ اعظم تیرا احسان ہے احسان
تیرا احسان ہے تیرا احسان
ہر سمت مسلمانوں پہ چھائی تھی تباہی
ملک اپنا تھا اور غیروں کے ہاتھوں میں تھی شاہی
ایسے میں اٹھا دین محمد کا سپاہی
اور نعرہ تکبیر سے دی تو نے گواہی
اسلام کا جھنڈا لیے آیا سر میدان
اے قائدِ اعظم تیرا احسان ہے احسان
تیرا احسان ہے تیرا احسان
دیکھا تھا جو اقبال نے اک خواب سہانا
اس خواب کو اک روز حقیقت ہے بنانا
یہ سوچا جو تو نے تو ہنسا تجھ پہ زمانہ
ہر چال سے چاہا تجھے دشمن نے ہرانا
مارا وہ تو نے داؤ کہ دشمن بھی گئے مان
اے قائدِ اعظم تیرا احسان ہے احسان
تیرا احسان ہے تیرا احسان

میر نورا مینگل انگریزوں کے خلاف بہادری
سے لڑتے رہے لیکن ان کے دوسرے ساتھی
انگریزوں کے دھوکے میں آگئے اور گرفتار ہو
گئے۔ وہ تنہا رہ گئے، انہوں نے اپنی جدوجہد
جاری رکھی اور بلوچستان کے عوام میں بہت
مقبول ہوئے۔ انگریز حکمرانوں نے نورہ مینگل
کو گرفتار کرنے کی بھرپور کوشش کی لیکن وہ
ناکام رہے۔

خان محمد گرگوناری اور رسول بخش کو گرفتار کر لیا۔
چونکہ نورہ مینگل بالکل تنہا رہ گیا اس لیے اس
نے خاران شفٹ ہونے کا فیصلہ کیا۔ اسے اپنی جدوجہد
جاری رکھنے کے لیے ہتھیاروں کی ضرورت تھی،
کیونکہ اس کے پاس ہتھیار نہیں تھے۔ اس لیے وہ
سردار خاران سے اسلحہ اور گولہ بارود کی صورت میں
مدد چاہتا تھا۔ نورہ مینگل نے انہیں افغانستان بھیجنے کی
درخواست کی۔ آخر کار اسے گرفتار کر کے کوئٹہ بھیج
دیا گیا اور جیل میں انتقال کر گیا۔

THE FINAL TRANSFER OF POWER BY LORD MOUTBATTEN

Mohsin Ali

Lord Mountbatten was the last viceroy of India. He released a plan known as the Indian Independence Act 1947 on June 3, 1947. He was selected as the final viceroy of India to set a pace to the procedure of the handing of the power by the British prime minister of that time, Clement Atlee.

Dickie Mountbatten was in many ways a strange choice to preside over the end of empire. He

had proved himself a particularly inept wartime commander. As “cousin to almost every king, prince and grand duke in the monkey-puzzle family tree of European royalty” he was most in his element as a sort of royal fixer. Arguably his signal achievement to date was to encourage the betrothal of his nephew Philip to Elizabeth, the future queen. The man selected by Prime Minister Clement Attlee to oversee the hideously complex process of Indian independence.

The intensely complicated work of drawing the new borders was left to Sir Cyril Radcliffe, a barrister with no personal experience of India and an impossible deadline. He completed this monumental, unenviable task in 40 days . Radcliffe then burned his papers and scuttled for home,

observing: “There will be roughly 80 million people with a grievance who will begin looking for me. I do not want them to find me.”

Gandhi’s bleak observation that India faced only two alternatives, continued British rule or a bloodbath. “You must face the bloodbath and accept it,” the Mahatma told Mountbatten. The truth is that Britain wanted to quit India with dignity if possible, but speed above all; the cost in human lives was of secondary importance. Mountbatten plan is the second name of the 3 June plan. It was announced on June 3 of the year 1947. The principles of the 3 June plan were.

Opinion of the partition of India was recognized by the government of Britain. The governments that were to be formed would be provided dominion status. Both countries would get sovereignty and autonomy. Both the countries had the right to make their constitutions. The princely states were provided with the choice of joining either India or Pakistan on the pretext of geographical status and the people’s choice. Many states

with Muslims as their majority joined Pakistan. These consisted of Bahawalpur, amb, dir, Kalat, Karan, Khairpur, las Bela, and swat.

The Partition Plan made the things even worse. This was done on the basis of the Congress scheme. Despite the fact that according to the Census Report of 1941 there were six Muslim majority provinces which according to the British promise with Jinnah in 1941 would have been turned into the new state of Pakistan, as was done in case of Eastern Europe after World War I (1914-1918) according to the Woodrow Wilson’s 14 Points, as pointed out by Jinnah during his marathon talks with Mountbatten and his aides. But the Congress leaders were creating hurdles in the smooth partitioning of the subcontinent. It was for the first time in world history that such a Partition Plan was prepared which desired that consensus of the provincial legislatures or even referendum in KPK (NWFP) was sought. Jinnah had no choice but to accept this challenge. ■

HISTORIC RESOLUTION OF THE SIND ASSEMBLY AND 14 POINTS

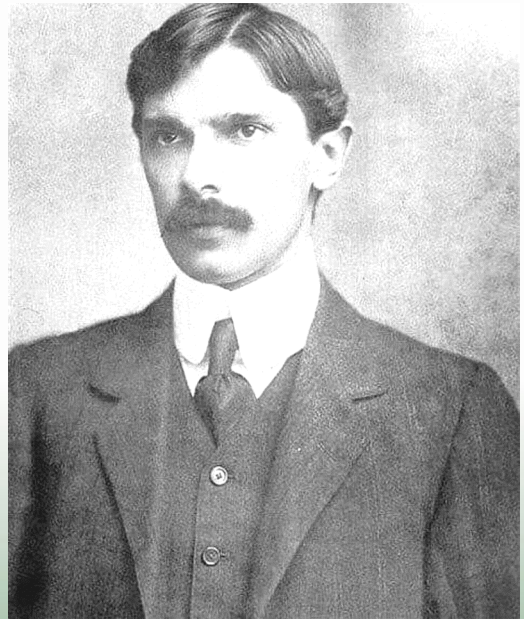
Afsana Badar

Sind Muslim League Conference was convened in October 1938, presided by Quaid-i-Azam. This conference approved an explicit resolution recommending to the All India Muslim League to prepare a Constitutional Scheme for complete Independence of the Indian Muslims. The Act of 1935 had envisaged a Federal Govt. in India. This resolution emphatically repudiated the Federal Scheme because the attitude of the Congress-Provincial Government had proved that it was against the interests of the Muslims.

Pakistan Resolution

The situation had reached a stage where the only representative party of the Muslims, i.e., the Muslim League, decided to launch the practical steps necessary to establish a separate Muslim country.

A meeting was held in Lahore in March 1940, participated by Muslim representatives from all over India. A resolution was approved recommending establishment of an Independent Muslim country comprising the Muslim Majority Areas in the North-West and North.

East of India, so that the Muslim could live under their own system of Govt: in accordance with their typical social, cultural and political values.

This Resolution gave the Muslims of India a clear cut aim. A movement to achieve this objective was launched engaging the whole of the Muslims as a Nation. They sank their sectarian differences and participated irrespective of age. All converged on achieving their goal as adherents of a Single-Book, Al-Quran, and One-Allah and one-Messenger.

The Hindus started the "Quit India" movement during the War to press the English for accepting their

dividends. This campaign failed in spite of severe disturbances at many places. The majority of Muslims remained aloof in this movement. Quaid-i-Azam reacted to this campaign by raising the slogan "Divide India & Quit!"

The Hindu political parties like Congress and Hindu Mahasabha started emphasizing that the right of separate electorate acquired by the Muslims should be abolished, as it was harmful for the idea of a United Indian Nation. Under these circumstances the Hindu-Muslim differences started increasing. An All-Parties Committee was convened under the leadership of Mr. Motilal Nehru. The report of this committee

was debated upon in Calcutta in an All-Parties Convention in December 1928. Quaid-i-Azam put up a few important amendments in the “Nehru Report”. These were about the reservation of one-third seats for the Muslims in the Central Assembly, allocation of seats in the Punjab and Bengal on the basis of population, and entrusting the Residual Authority to the center. These amendments were turned down by the Hindus. Quaid-i-Azam was, therefore, forced to say, “This is our parting of the ways!” As a reaction to this development the following ‘Fourteen-Points’ of Quaid-i-Azam formed the basis of the future political struggle of the Muslims:-

1. Federal System of Government where the provinces would have a definite mandate.
2. Equal provincial autonomy system.
3. Effective and adequate representation to the minorities in all the Provincial Legislative Assemblies without reducing any majority to any equality or a minority.
4. One-Third Seats for the Muslims in the Central Legislature.
5. Separate-Electorates.
6. No territorial adjustment in Punjab, Bengal and North Western Province to affect the majority of Muslims.
7. All the communal/religious groups to enjoy full freedom.
8. No Legislature to pass a Bill without approval of the majority members of the community being affected by that Bill.
9. Sind to be separated from the Bombay Presidency.
10. Application of reforms to N.W.F.P. and Baluchistan
11. Adequate and satisfactory constitutional protection to all the Muslim cultural, educational, linguistic, religious, personal law and benevolent institutions.
12. Adequate quota for the Muslims in employments.
13. Every provincial and central cabinet to include at least one-third Muslim ministers.
14. No amendment should be done to the constitution without the concurrence of the participating state/provinces. ■

GREAT LEADER OF FREEDOM SIR ABDULLAH HAROON

Mohammad Salman

Sir Abdullah Haroon, a veteran Muslim Leaguer, was one of the founding personalities in the creation of a separate homeland for the Muslims of Subcontinent. He was active politician of Karachi, Sindh who played a pivotal role in the formation of Pakistan Resolution of 1940. His life sketch reflects that he started his political life in 1913 and emancipated for the welfare of the poor and the needy. His active role in Muslim league won him the position of a close associate of M.A. Jinnah. He sincerely participated and worked for the promotion of All India Muslim League and honestly attained the final goal of an independent country in 1947. His role in social, educational, economic, moral, philanthropic services and financial generosity resulted in the betterment of Muslim Community. He organized

Karachi Club in (1907), Jamia Islamia Yateem Khana at Karachi in 1923, Karachi Muslim Gymkhana in 1927, Haji Ani Haneefan Bai Memon Girls School, Sindh Muslim League Employees Bureau in 1939, Waqf Alal-Aulad Trust in 1940, Sukkur Relief Fund in 1930s, the Bhuj Famine Help and scores of other charitable organizations, meant for the welfare of the poor and destitute.

He was a philanthropist of international repute. He contributed Rs.19000/- to Muslim University Aligrah, Rs.5000 each to Lady Dufferin Hospital Children Ward and Muslim ladies Hall in Delhi, Rs.1000/- to Maulana Muhammad Ali's Hamdard, Rs.50000/- to the Angura Fund. These and other donations helped to rehabilitate the sufferers of Turkish liberation war. Excluding these, he also established the

Kutchi Memon Madressa-i-Banat for Girls and other educational institutions. He also contributed for construction, renovation of mosques and madrassas. These and other activities symbolized him as a man of social welfare, as an economic performer and as a political reformer.

Political Role in Separation of Sindh from Mumbai Presidency

Family of Abdullah Haroon migrated from Kutch to Karachi. His father started a small business at Karachi. Abdullah Haroon expanded his business and made himself a financially successful man. Afterwards his attention diverted towards politics and civic activities of Karachi. In 1913, he was elected as member of the Karachi Municipality. In 1917, he joined the Indian National Congress and always pleaded for the cause of Muslims. In 1919, he participated in Khilafat day and presided over various meetings of the same occasion. He was also elected as president of the Sindh Khilafat Committee in 1919 and played active role in all the Khilafat Movement until 1929.

Then he joined Muslim League and was elected as president of the

Sindh Provincial Muslim League. He was also elected as member of the All-India Muslim League. In 1920, he also founded Sindhi News Paper, Al-Waheed and donated for its continuous running. Al-Waheed played a pivotal role for the expansion of cerebral and political horizons of the people of Sindh and solidified their will for separation of Sindh from Mumbai. Slowly and gradually Abdullah Haroon moved from local to provincial and then to national and all India politics. He significantly participated in the Sindh provincial Political Conferences from 1920 to 1930s, under the banner of All India Muslim League. In 1928, he also played his leading role in the All Parties Conference and All Parties Muslim Conference from 1930–1934, the Azad Sindh Conference of 1930 and the All India Muslim League Session of 1937. In 1933, he was also nominated as Chairman of Karachi Port Hajj Committee.

He was a strenuous man and advanced advocate for the movement of Separation of Sindh from Mumbai Presidency. He continuously pleaded for it and helped to pass such resolution from each platform for such separation.

He actively participated in all such moots, meetings, gatherings, collective and partial meetings, individually, severally and jointly from 1925 onwards. He strongly stressed and convinced Sir Agha Khan and M.A. Jinnah to help in gaining the separation of Sindh, while leading the Muslim delegation to the Round Table Conference held at London during 1930- 1932. He worked very hard in a well co-ordinated way with Muhammad Ayooob Khuhro and Miran Muhammad Shah, for the cause of separation of Sindh in 1935. His intention to join the Muslim League was also to entice the interests of Sindh with the mainstream of the All India Muslim politics. In 1925 at the session of Muslim League at Aligarh, Abdullah Haroon demanded the resolution of the problem of Sindh separation from Mumbai.

He changed the status of Sindh on geopolitical, economic, social, linguistic, ethnic and communal level. Previously it was merely an administrative unit of Mumbai Presidency. Sindh with its Karachi port gained the significance of international level.

He continued his efforts vigorously for the economic promotion of Sindh. He also advanced the relations of Sindh with the Muslim world.

Abdullah Haroon continued his political efforts for a separate homeland for the Muslims of India, even after the separation of Sindh. In this connection, Abdullah Haroon organized the first Sindh Provincial Muslim League conference at Karachi on October 8-10, 1938 under the annals of all India Muslim League (AIML), which was presided over by M.A. Jinnah. Here Abdullah Haroon staunchly pleaded the cause of separate homeland for the Muslim of India and on this occasion expressed his convincing will in the following words:

“We have nearly arrived at the parting ways and until and unless this problem is resolved to the satisfaction of all, it will be impossible to save India from being divided into Hindu India and Muslim India, both placed under a separate federation.” His views were also further elaborated by M.A. Jinnah.

○

تاريخ ساز سنت اسيمبلي، جنهن 1938ع ۾ سڀ کان پهرين پاڪستان جي حق ۾ ٺهراءُ منظور ڪيو.

Special issue
on the occasion of 23rd March 2023
PAKISTAN RESOLUTION DAY

23 مارچ 1940ع تي منٽو پارڪ لاهور ۾ پاڪستان جو ٺهراءُ پيش ڪرڻ واري تاريخ ساز جلسي جي موقعي تي قائد اعظم محمد علي جناح ۽ لياقت علي خان اسٽيڇ تي موجود آهن. جڏهن ته چوڌري خليق زمان خطاب ڪري رهيو آهي.

**INFORMATION DEPARTMENT
GOVERNMENT OF SINDH**